

**ORTADOĞU'DA DİNSEL FORMASYONUN
DÖNÜŞÜMÜNE DAİR: VEHHÂBİLİĞİN YÜKSELİŞİ
KARŞISINDA TÜRKİYE, İRAN VE HİCAZ'IN
DAVRANIŞ KODLARININ ANALİZİ (1918-1926)**

ON THE TRANSFORMATION OF RELIGIOUS
FORMATION IN THE MIDDLE EAST: AN ANALYSIS OF
THE CODES OF CONDUCT OF TURKEY, IRAN AND
HEJAZ IN THE FACE OF THE RISE OF WAHHABISM
(1918-1926)

Ramazan SONAT*

Makale Bilgisi

Başvuru: 16 Aralık 2022
Kabul: 2 Nisan 2023

Article Info

Received: December, 16, 2022
Accepted: April, 2, 2023

Öz

Bu çalışma, Vehhâbîliğin Birinci Dünya Savaşı'nın bitimini müteakip Arap Ortadoğu'sundaki yükselişini onun temsilciliğini üstlenen Suûdîlerin, Mekke Emiri Şerif Hüseyin, Türk Millî Mücadele Hareketi Lideri Mustafa Kemal Paşa ve İran'ın hükümrani Rıza Han ile girdiği mücadeleler ve kurduğu münasebetler ekseninde açıklamayı amaç edinmiştir. Suûdîlerin, 1918 yılından sonra hangi araçları kullanarak Vehhâbîliğin yayılmasını sağlamaya çalıştıkları ve bu durum karşısında başta Şerif Hüseyin olmak üzere Ortadoğu'da yer alan diğer önemli güç odaklarının ne gibi aksiyonlar geliştirdikleri bu çalışmanın temel konusunu oluşturmuştur. Bu çerçevede çalışma iki temel üzerine bina edilmiştir. Birincisi, Suûdîlerin önderi İbn Suûd'un savaş sonrası Arap Yarımadası'nda ortaya çıkan güç boşluğunu İngilizlerin desteği ile doldurma girişimi karşısında onun en büyük rakibi Şerif Hüseyin'in Mustafa Kemal Paşa ile inşa etmeye çalıştığı ilişkilere odaklanılmıştır. İkincisi, İran'ın hükümrani Rıza Han'ın Hicaz ve çevresine yönelik Vehhâbî yayılmacılığı karşısında Ankara Hükümeti ile ne tür bir ittifak içerisinde yer almak istediğine yoğunlaşmıştır. Son olarak çalışmada Vehhâbîliğin Arap Ortadoğusu'nda iyiden iyiye kendisini göstermesine ve İslam'ın kutsal alanları olarak kabul edilen Mekke ve Medine'de taraftar kazanmasına dönemin Mısır Kralı Fuad'ın ne şekilde yaklaştığına kısmen de olsa değinilmiştir.

*Dr. Öğr. Üyesi., Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi; Kadirli Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi; Ramazansonat@hotmail.com; ORCID: 0000-0002-7189-5783; Osmaniye-Türkiye.

Anahtar Kelimeler: Vehhâbilik, Arap Ortadoğu'su, Suûdiler, Mekke Emiri Şerif Hüseyin, Mustafa Kemal Paşa.

Abstract

This study aims to explain the rise of Wahhabism in the Arab Middle East after the end of the First World War on the axis of the struggles and relations established by the Saudis, who assumed its representation, with the Emir of Mecca, Sharif Hussein, the leader of the Turkish National Struggle Movement, Mustafa Kemal Pasha and the ruler of Iran, Reza Khan. The main subject of this study is the means by which the Saudis tried to spread Wahhabism after 1918 and what actions were taken by Sharif Hussein and other important power centers in the Middle East in the face of this situation. In this framework, the study is built on two basis. Firstly, in the face of the Saudi leader Ibn Saud's attempt to fill the power vacuum that arose in the Arabian Peninsula after the war with the support of the British, it was focused on the relations that his greatest rival, Sharif Hussein, was trying to build with Mustafa Kemal Pasha. Secondly, it has been focused on what kind of alliance Rıza Khan, the ruler of Iran, wanted to be in with the Ankara Government in the face of Wahhabi expansionism towards the Hejaz and its environs. Finally, the way in which the Egyptian King Fuad of the period approached the fact that Wahhabism showed itself well in the Arab Middle East and gained supporters in Mecca and Medina, which are considered the holy places of Islam, was partially touched upon in the study.

Keywords: Wahhabism, Arab Middle East, Sharif Hussein, Mustafa Kemal Pasha, Saudis.

Giriş

Birinci Dünya Savaşı, Ortadoğu'nun idari ve siyasi haritasını değiştirdiği gibi aynı zamanda onun dinî formasyonunu derinden etkilemiştir. Zira çok uzun bir süredir adı geçen alanın hâkimi sıfatını taşıyan ve -her ne kadar resmiliği tartışılmakla birlikte- İslam'ın Sünni-Hanefî anlayışını benimseyip yayılmasına hizmet eden buna paralel olarak kurumsal yapısını bu düzleme oturtan Osmanlı Devleti'nin¹, artık yekpare bir oluşum olmaktan çıkıp yerini

¹ Devletin böyle bir yöneliminin olmasında Safevilerin etkisiyle XV. ve XVI. yüzyıllarda gittikçe etkisini arttıran Şiiilik doğal olarak önemli bir rol oynamıştır. Bu kapsamda Osmanlı Devleti, ifade edilen süreçlerle birlikte hem Şiiiliğin yükselişinin önünü kesebilmek hem de temel dinî felsefesine uygunluktan ötürü sınırları içerisinde mahkemelerde Hanefî fıkının uygulanması ve medrese müfredatının düzenlenmesi gibi Sünniliği pekiştirici birtakım uygulamaları hayata geçirmekten geri durmamıştır. Hatta bu uygulamalar, devletin yıkılışına giden süreçte dahi Irak gibi Şiiiliğin etki alanı içerisinde yer alan birtakım noktalarda yeniden düzenlenerek tatbik edilmeye çalışılmıştır. Bu konuda bk. Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, s. 189-190; Tahsin Özcan, "Osmanlılar: Dinî Teşkilât ve Görevliler", *DİA*, C. 33, 2007, s. 538; Recep Önal, "Osmanlı Coğrafyasında Sünnî Düşüncenin Resmî İdeoloji Olarak Benimsenmesi

irili ufaklı bir dizi devletlere/yapılara bırakması İslam'ın farklı yorumlarının iyiden iyiye gün yüzüne çıkmasını sağlamıştır. Bu yorumlardan birisini simgelemesi bakımından, XVIII. yüzyılın ortalarına doğru Muhammed bin Abdülvehhâb önderliğinde Necid² adı verilen noktada filizlenip ardından bütün Arap Yarımadası'na yayılan zaman zaman etkinliği kaybolursa dahi her defasında daha güçlü bir şekilde varlığını ortaya koyan Vehhâbilik³, savaşın bitimini sembolize eden 1918 yılından sonra kendisini apaçık bir şekilde başat anlayış/yorum şeklinde göstermeye çalışmıştır. Hiç kuşku yok ki böyle bir durumun ortaya çıkmasında da kendisine ve oğullarına birleşik bir Arap krallığı sözü verilmesine karşın bu hülyasının gerçekleşmeyeceğini anlayan Mekke Emiri Şerif Hüseyin'in, artık Arap Yarımadası'ndaki rolünü, revizyonist bir anlayışla yavaş yavaş İslam dünyasının tamamına açılmaya

Üzerine Sosyo-Jeopo-Teolojik Analizler'', e-Şarkiyat İlmi Araştırmaları Dergisi, C. 10, S. 4, Aralık 2018, s. 1258-1275; Uğur Kurtaran, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi'', Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 8, Sonbahar 2008, s. 59-60; Ramazan Sonat, İşgal Kışkacı Altında Bağdat (1914-1918), Berikan Yayınları, Ankara 2021, s. 8-14. Bütün bunlar çerçevesinde şu söylenebilir ki devletin imparatorluğa dönüştüğü Sultan II. Mehmet döneminde hali hazırda Osmanlı tebaası dinî cemaat olarak tanımlanıp bu şekilde sınıflandırılmakla birlikte Sultan II. Mehmet'ten sonra tahtta çıkanlar onun oluşturduğu 'Tarih-i Kadime' -birtakım değişiklikler haricinde- sahip çıkmışlar lakin bu durum XIX. yüzyılda Osmanlı'nın kendi içerisinde yaşadığı birtakım bozulmalar neticesinde farklı bir boyut kazanmıştır. Bu ifadeyi biraz açmak gerekir ise devlet ilk etapta asli unsur olarak gördüğü Sünni Müslümanlar üzerinden kendisini şekillendirip diğer Gayrimüslim tebaasına farklı bir hukuki norm uygularken XIX. yüzyılda gelişen iç ve dış hadiselerden ötürü iyiden iyiye Sünni-Hanefiliği resmi bir anlayış şeklinde kabul ettiğini gösterme eğilimi içerisine girmiştir. Kemal H. Karpat, "Klasik Osmanlı Dini Kültürel Düzeninden Ulus-Devlete'', Osmanlı Hoşgörüsü, ed. Kemal H. Karpat-Yetkin Yıldırım, Timaş Yayınları, İstanbul 2012, s. 35-38.

² Tarihi kayıtlarda Arabistan Yarımadası'nın sahil şeridini oluşturan Tihame üzerinde yükselen, alçak kısımları Suriye ve Irak'a bakan alan şeklinde tanımlanmıştır. Bir başka tabirle Necid, çoğunlukla Orta Arabistan'da yer alan bir bölge şeklinde anılmıştır. Bu konuda bk. Zekeriya Kurşun, "Necid'', DİA, C. 32, 2006, s. 491-493.

³ Bu konuda çok ciddi külliyat olmakla birlikte Türkiye'de en ciddi çalışma Zekeriya Kurşun tarafından hazırlanmıştır. Kurşun'un kaleme aldığı (Zekeriya Kurşun, Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti (Vehhâbi Hareketi ve Suud Devleti'nin Ortaya Çıkışı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998) künyeli eser kendisinden sonra bu alanda ortaya çıkan eserlere adeta ışık tutmuştur. Zekeriya Kurşun'un haricinde Türkiye'deki Vehhâbilik çalışmalarının en önemli simalarından bir tanesi olan Selda Güner bu alana çok ciddi katkı sağlamıştır. Güner tarafından Türk akademik yazımına kazandırılan (Selda Güner, Osmanlı Arabistanı'nda Kıyam ve Tenkil Vehhâbi-Suudîler (1744-1819), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2013) künyeli eser Vehhâbilik'in ortaya çıkışı ve gelişimi hakkında son derece doyurucu bilgileri bünyesinde barındırması ile ön plana çıkmıştır. Ayrıca Ahmet Vehbi Ecer'in yayımladığı (Ahmet Vehbi Ecer, Tarihte Vehhâbi Hareketi ve Etkileri, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara 2001) künyeli eserde -her ne kadar tarihsel perspektif merkezli olmasa dahi- Vehhâbilik hakkında önemli detaylar yer almıştır. Bu üç temel çalışmanın haricinde Türkçe ve diğer dillerde kaleme alınmış Vehhâbilik doğrudan veya dolaylı açıdan konu edinen birtakım çalışmalara metnin ilerleyen sayfalarında yer verilmiştir.

başlayan Necid merkezli Suûd Hanedanına bırakmak zorunda kalması oldukça etkili olmuştur⁴.

Vehhâbiliğin, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra yükselişe geçmesi/hâkim anlayış şeklinde kendisini tanıtmaya Osmanlı Ortadoğu'sunda kurulmaya başlayan -onun devamı niteliğindeki veyahut ondan izler taşıyan-devletlerin/yapıların ve İran'ın (Kaçar Hanedanı)⁵ dikkatini çeker hale gelmiştir. Bu devletler/yapılar içerisinde; özellikle Anadolu ve Trakya'da yavaş yavaş vücuda gelmeye başlayan Türkiye, onun yanı başında yeni bir oluşum içerisindeki İran ve İngilizlerin desteği ile ivme kazanan Şerif Hüseyin'in liderliğindeki Hicaz Haşimi Krallığı, Suûd Hanedanının yükselişe geçip Vehhâbiliğin İslam coğrafyasının tamamında hâkim kılma planı üzerine, bir başka deyişle onu kendi coğrafyalarına ve nüfuz alanlarına taşıma gayretleri karşısında bir dizi reaksiyon geliştirmişlerdir. Bu düzlemde hareketle çalışma, Necid merkezli Vehhâbiliğin 1918 yılı itibariyle Türkiye, İran ve Hicaz'ın karşı koyma çabalarına karşı İslam coğrafyasında ne şekilde yayılım gösterdiğine ve kendisine nasıl taraftar kazanabildiğine odaklanmıştır. Diğer bir açıdan bakıldığında ifade edilen süreçten sonra Türkiye, İran ve Hicaz'ın; Vehhâbiliğin İslam coğrafyasında yayılımı konusunda ne tür önlemler aldıkları, bu önlemleri ayrı ayrı mı yoksa birlikte mi hayata geçirdikleri, onların bu teşebbüsleri karşısında Suûd Hanedanının hangi kartları piyasa sürdüğü ve bütün bu gelişmeler karşısında ilgili anlayışın

⁴ Şerif Hüseyin, başta İngiltere olmak üzere emperyal güçlerin desteği ile Haziran 1916 tarihinde yayımladığı deklarasyon ile Osmanlı Devleti'ne karşı 'Arap bağımsızlık hareketini' başlattığını iddia edip bu uğurda çalışmış olsa da savaşın sonuna doğru kendisine verilen birleşik Arap krallığı sözünün yerine getirilmeyeceğini anlamıştır. Bu düzlemde hareketle Şerif Hüseyin, tüm Arapları tek bir çatı altında toplayıp arzu ettiği yönetim şeklini hayata geçirebilmek bir yana çok geçmeden Suûd Hanedanının yönettiği Necid merkezli Vehhâbilik anlayışının hem Hicaz ve çevresinde hem de Arap coğrafyasının farklı alanlarında yayılmasına engel olamamış ve kendisinden sonra yalnızca oğullarının Ürdün ve Irak gibi noktalarda krallığa getirilmeleri ile yetinmiştir. Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, çev. Türkan Yöney, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s. 204-208, 212-217, 221-226; James Barr, *Kırmızı Çizgi*, çev., Ekin Can Göksoy, Pegasus Yayınları, İstanbul 2016, s. 34-41, 47-57, 134-135; Kral Abdullah, *Biz Osmanlı'ya Neden İsyân Ettik?*, ter. Halit Özkan, Klasik Yayınları, İstanbul 2017, s. ix, 95-vd.

⁵ 1795-1925 yılları arasında İran'ı yöneten bu Türk hanedanı hakkında Türkiye'de en ciddi çalışma Yılmaz Karadeniz tarafından hazırlanmıştır. Karadeniz tarafından Türk akademik yazımına kazandırılan (Yılmaz Karadeniz, *Kaçarlar Döneminde İran (1795-1925)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2013) künyeli eser Kaçarların İran'daki yüz otuz yıllık iktidarına ışık tutmakla birlikte onun son döneminde iktidarı nasıl Rıza Şah önderliğindeki Pehlevi Hanedanına bıraktığını izah etmesi ile de ön plana çıkmıştır. Ayrıca bundan sonra Kaçar Hanedanını tanımlamak için metinde genellikle İran lafzı tercih edilmiştir. Yine Abdolvahid Soofizadeh tarafından hazırlanan (Abdolvahid Soofizadeh, *Kaçar Hanedanlığı Döneminde Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1795-1925)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020) künyeli eserde Kaçarların İran'daki serencamı hakkında doyurucu bilgiler yer almıştır.

İslam coğrafyasında kendisine ne oranda taraftar kazanabildiği gibi sorulara bu çalışmada cevaplar aranmıştır. Yine bütün bunlara ek olarak dönemin Mısır Kralı Fuad’ın yukarıda adı geçen tarafların mücadelelerinden istifade ederek Müslümanların kutsiyet atfettikleri Mekke ve Medine gibi şehirlerde nasıl var olmak istediğine kısmen de olsa bu çalışmada değinilmiştir. Çalışmada bütün bu sorulara cevaplar aranırken başta arşiv vesikaları olmak üzere olabildiğince Türkçe ve İngilizce kaynaklara müracaat edilmiştir. Böylece çalışma çok farklı kaynakları bünyesinde toplayarak Türkiye’de Şerif Hüseyin Hareketinin gölgesinde kalmış Vehhâbiliğin İslam coğrafyasında Ortadoğu merkezli yükselişine bir parantez açmış ve ilerleyen süreçlerde bu çerçevede ortaya çıkması muhtemel eserlere kapı aralamayı hedeflemiştir.

Şerif Hüseyin Hareketinin Gölgesinde Vehhâbiliğin Yükselişini Sorgulamak: Suûd Hanedanının Tarih Sahnesine Çıkışı ve Osmanlı Tarih Yazımındaki Çarpıklıklar

Altı asır boyunca dünya siyasetinin içerisinde yer alıp çok geniş bir coğrafyada hüküm süren Osmanlı Devleti’nin nihayete ermesi hakkında bugüne kadar çok şey yazılıp söylenmiş olmakla birlikte -kanaatimizce- bütün bunlar genellikle siyasî, askerî, iktisadî ve sosyal boyutta kendisini göstermiştir. Bu ifadeyi biraz açmak gerekir ise çoğunluğunu tarihçilerin oluşturduğu sosyal bilimcilerin ‘*Darb-ı Mesel’i*⁶ şeklinde beliren Osmanlı Devleti’nin inkırazı konusu, şimdiye kadar temelde uzmanlarca siyasî, askerî, iktisadî ve sosyal konulara indirgenmiştir. Ancak şu bir gerçek ki bir devletin gelişimi ve dağılması için adı geçen alanlardaki gelişmeler kadar teolojik evrimin de önemli olduğunu düşünürsek Osmanlı Devleti’nin özellikle son dönemlerinde nasıl bir din anlayışı ile hareket ettiği ve bu anlayış karşısında hükmettiği alanlarda meskûn nüfus kitlesinin hangi davranış kodlarını geliştirdiği açıklanmaya muhtaç bir mesele şeklinde kendisini göstermiştir. Bu çerçevede, devletin ana omurgasını teşkil eden Müslümanların İstanbul’un belirlediği din anlayışından ne kadar bağımsız bir şekilde hayat sürdürdükleri veyahut zamanla ondan bağımsız/farklı bir din biçimi benimseyip benimsemedikleri buna paralel olarak benimsenen yeni dinî yorumların Osmanlı Devleti’nin teolojik sistemini ne şekilde sarstığı odaklanılması elzem bir konu şeklinde ortada durmuştur.

Bu gizemi -kısmen- ortadan kaldırmak maksadıyla; XVIII. yüzyılın ortalarına doğru Necid’te Muhammed bin Abdülvehhâb⁷ önderliğinde beliren

⁶ Yakup Kızılkaya, “Arap Dilinde Meselin Darbı”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 42, Erzurum 2014, s. 285.

⁷ Nitekim onun fikri altyapısının oluşmasında kendisinin Bağdat, Basra, Medine, Şam ve Mekke gibi İslam beldelerinde ciddi zaman geçirmesi ve buralarda yer alan birtakım alimlerden

ve İslam'ı aslına rücu ettirme gayesi altında Kuran-ı Kerim'i mecazi anlamının haricinde olduğu gibi anlayıp Hz. Muhammed'den sonra hiçbir kimsenin sözünü dikkate almayan Vehhâbîlik⁸, kısa süre içerisinde Osmanlı Arap coğrafyasında kendisine alan kazanmaya başlayınca İstanbul'un tazyiki ile karşılaşmıştır. Şu bir gerçek ki Muhammed b. Abdülvehhâb liderliğindeki Vehhâbîliğin taraftar kazanmasında kurucusu Muhammed'in, şu anki Suûd Hanedanının⁹ atasını teşkil eden Dir'iyye Emiri Muhammed b. Suûd tarafından himaye edilmesi ve buna paralel bir şekilde kendi benimsediği anlayışı artık rahatlıkla yayabilmesi önemli rol oynamıştır. Hiç kuşku yok ki böyle bir anlayışın, Osmanlı Müslümanlarının yerleşik din anlayışını değiştirmesinden korkan ve din imgesi üzerinden Arap Yarımadası'ndaki siyasî nüfuzunun zedeleneceğine inanan İstanbul da Vehhâbîliğin çok fazla yayılmadan önünü kesmek hedefiyle bu anlayışa mensup grupların yalnızca Necid ve çevresinde değil aynı zamanda Mekke, Medine, Kerbela¹⁰, Şam ve Taif gibi noktalarda daha fazla baskı kurmamaları için XVIII. yüzyılın başlarında Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'yı aktif bir şekilde görevlendirmiştir. Hakikaten Mehmet Ali Paşa'nın İstanbul tarafından Vehhâbîliği dizginlemek için vazifelendirilmesi bu anlayışın tarihsel süreçteki gelişimi açısından kırılma noktasını oluşturmuş ve 1818 yılında bu anlayışın Dir'iyye'deki lideri konumunda bulunan Suûd Hanedanına mensup Abdullah

çeşitli dersler alması önemli bir rol oynamıştır. Bu meseleyi konu edinen bir çalışma için bkz: Michael Cook, "On the Origins of Wahhâbism", *Journal of the Royal Asiatic Society*, Vol. 2, No. 2, 1992, s. 191-202.

⁸ Carol E. B. Choksy-Jamsheed K. Choksy, "The Saudi Connection: Wahhâbism and Global Jihad", *World Affairs*, Vol. 178, No. 1, May-June 2015, s. 25; Talip Küçükcan, "Some Reflections on the Wahhâbiya and the Sanûsiya Movements", *Belleten*, C. 61, S. 231, Ağustos 1997, s. 323-324; Kurşun, 1998, s. 20; Güner, 2013, s. 66-67.

⁹ Vehhâbîliğin ve buna bağlı olarak Suûdîlerin tarih sahnesinde kendisine önemli oranda yer açmasında/taraftar kazanmasında dış tesirlerin etkisi geçmişten günümüze tartışılmakla birlikte bu çerçevede Türkiye merkezli -ikinci dipnotta belirtilen- hazırlanan çalışmalarda bu durumdan pek bahsedilmemiştir. Bu durum şöyle açıklanabilir ki Vehhâbîliğin ortaya çıkışı ve gelişimini konu edinen Türkiye merkezli çalışmalar onu temelde Arapların iç dinamikleri çerçevesinde anlamlandırmaya çalışmışlardır. Bunda, ifade edilen çalışmaların başta Osmanlı Arşiv vesikaları olmak üzere konuyla alakalı temel kaynakları ciddi oranda inceleyip böyle bir kanaate ulaşması -kanaatimizce- önemli bir rol oynamıştır. Ancak konuyla alakalı Türkiye haricinde kaleme alınan bazı çalışmalarda Vehhâbîliğin ortaya çıkışı ve gelişimi İngilizlerin Yakındoğu politikası ile ilişkilendirilmiştir. Örneğin bu konunun önemli otoritelerinden birisi olan Gary Troeller'in kaleme aldığı (Gary Troeller, *The Birth of Saudi Arabia: Britain and the Rise of the House of Sa'ud*, Roudledge, New York 2013) künyeli eser temelde İngiliz siyasetinin Vehhâbîliğin oluşum ve gelişim sürecindeki etkisine odaklanmıştır.

¹⁰ İran da bu süreçte, kendisi için oldukça önemli olan Irak'taki Kerbela ve Necef gibi kutsal Şii şehirlerine Vehhâbîlerin çeşitli saldırılar gerçekleştirmesi karşısında boş durmamış ve saldırıya maruz kalan dinî yapıların tamiratını üstlenmiştir. Karadeniz, 2013, s. 114; Güner, 2013, s. 136-139.

b. Suûd'un Mehmet Ali Paşa'nın gayretleri ile ele geçirilmesi neticesinde¹¹ Vehhâbilîğin Arap Yarımadası'ndaki yükselişine 1820'li yıllara gelmeden bir ket vurulmuştur. Netice itibariyle Vehhâbilik, İstanbul'un Arap Yarımadası'nda Mehmet Ali Paşa'nın güç kazanmasını göze alarak¹² onun üzerinden gerçekleştirdiği karşı aksiyon sonucunda bir süreliğine dahi olsa gündemden düşürülmüştür¹³.

Mehmet Ali Paşa önderliğinde Vehhâbilîğin Arap Yarımadası'ndaki yayılımına ket vuran İstanbul, onun bir süreliğine gündemden düşmesini sağlayabilmiştir. Lakin Suûd Hanedanının kontrolü altında bulunan Vehhâbilik çok geçmeden 1840'lı yıllardan itibaren bu kez Faysal b. Türkî vasıtasıyla Necid ve çevresinde yeniden palazlanmaya başlamıştır. Bunun üzerine İstanbul tarafından farklı bir yol izlenerek Vehhâbilîğin yayılım hızını kontrol altında tutabilmek maksadıyla Faysal b. Türkî'nin uhdesine Necid kaymakamlığı verilmiş fakat o benimsediği anlayışın Arap kabileleri arasında hızla taraftar kazanması için birtakım faaliyetler icra etmekten geri durmamıştır. Hatta o bu süreçte, Arap Yarımadası'nda etkin bir parametre olarak kendisini takdim eden İngilizler ile çeşitli münasebetler geliştirme arayışı içerisinde dahi olmuştur. Böylece Faysal b. Türkî'nin yeniden palazlandığı Vehhâbilik, XIX. yüzyılın son çeyreğine gidilen süreçte ona ve doğal olarak Suûd Hanedanına tevdi edilen çeşitli idari görevler ile denetim altında tutulmak istenmiştir. Ancak Faysal b. Türkî'nin ölümünden sonra onun yerine geçen oğlu Abdullah b. Faysal'ın İstanbul ile ılımlı ilişkiler geliştirme aşamasındayken Vehhâbilîği yalnızca Necid ve çevresine değil tüm Arap Yarımadası'na daha fazla yayma güdüsüyle hareket eden kardeşi Suûd tarafından bertaraf edilmesi ile çok daha radikal kararlara ihtiyaç duyulmuştur¹⁴.

¹¹ Abdullah b. Suûd'un, Mehmet Ali Paşa tarafından Dir'iyye'de kuşatılması ve akabinde gelişen olayları konu edinen ilginç bir çalışma için bkz: Michael James Crawford-William Henry Dyke Facey, "Abd Allâh Al Sa'ûd and Muḥammad 'Alî Pasha: The Theatre of Victory, the Prophet's Treasures, and The Visiting Whig, Cairo 1818", *Journal of Arabian Studies*, 7.1, April 2017, s. 44-62.

¹² Kendisi bu süreçten sonra gittikçe güçlenerek önce Suriye'de arkasından da Kütahya'da İstanbul tarafından gönderilen ordu birliklerini mağlup etmiş ve Osmanlı Devleti'nin uluslararası alanda çok zor bir duruma düşmesine neden olmuştur. Bu konuda bk. Zeine N. Zeine, *Türk-Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu*, çev. Emrah Akbaş, Ark Yayınları, İstanbul 2020, s. 53-54; William L. Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, çev. Mehmet Harmancı, Agora Kitaplığı, İstanbul 2008, s. 82-85.

¹³ Kamuran Şimşek, "Mehmet Ali Paşa ve Vehhâbîler", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XXI/42, Bahar 2021, s. 19-46; Peter Mansfield, *Ortadoğu Tarihi*, çev. Ümit Hüseyin Yolsal, Say Yayınları, İstanbul 2012, s. 85-86; Kurşun, 1998, s. 22-53; Güner, 2013, s. 121-vd; Ecer, 2001, s. 128-163; Choksy-Choksy, 2015, s. 26; Küçükcan, 1997, s. 325-326.

¹⁴ Kurşun, 1998, s. 67-108; Ecer, 2001, s. 166-167.

İstanbul, Vehhâbiliğin yayılımının engellenmesi ve Suûd Hanedanının Arap Yarımadası'ndaki etkinliğine ket vurmak amacıyla aynı zamanda bu süreçte birtakım bölgesel aktörleri piyasaya sürmekten imtina etmemiştir. Bu düzlemde Cebel-i Şammar Emirliğini temsil eden ve Arap kabileler arasında ciddi bir nüfuzu olan Reşidiler¹⁵, İstanbul tarafından ön plana çıkarılarak Suûdiler zayıflatılmak istenmiştir. Hakikaten Reşidiler, XX. yüzyıla girilen süreçte Necid ve çevresinde en etkin parametre şeklinde tecessüm ederek Suûdilerin ikinci planda kalmalarına neden olmuş ve İstanbul ile güçlü bağlar inşa etmeyi başarmışlardır¹⁶. Ancak Suûd Hanedanının XX. yüzyılın başında bu kez Reşidiler'i bertaraf etmesi İstanbul'un alandaki otoritesini iyiden iyiye sarstığı gibi sadece Necid ve çevresinde değil aynı zamanda bütün Arap Ortadoğu'sunda¹⁷ farklı denklemlerin ortaya çıkmasına kapı aralamıştır. Nitekim bu çerçevede en başta Suûdilerin, İbn Suûd önderliğinde 1902 yılında Riyad'ı ele geçirmesi uzun vadede Suûd Hanedanı ile Reşidiler arasında yaşanacak büyük çekişmenin fitilini ateşlemiştir. Akabinde yine Suûdilerin, - 1904 yılında İstanbul'un direktifi ile Bağdat'tan gönderilen çöl sıcağı ve koleradan zayıflayan ordu birliklerini geri çekilmeye zorlamalarının ardından¹⁸- 1906 yılında Reşidiler'in ciddi anlamda önem atfettiği Kasım'i¹⁹ ele geçirmesi ise Reşidiler'in Suûdiler ile girdiği mücadelede saf dışı kalmasına sebebiyet vererek İstanbul'un artık Suûdiler ile farklı münasebetler geliştirmesini zaruri hale getirmiştir. Hakikaten bundan sonra İstanbul yalnızca Haîl ve çevresini kontrol edebilen Reşidiler ile münasebeti sınırlandırarak önce Suûdilerin siyasî gücünü tanımış ve arkasından İbn Suûd'u sırasıyla Kasım Kaymakamlığına en nihayetinde 1914'te yeni oluşturulan Necid Vilayetine vali olarak atamak zorunda kalmıştır. Böylece Suûdiler ile Reşidiler arasında uzun süredir devam eden güç mücadelesinden

¹⁵ Haîl ve Cebel-i Şemmer Bölgesi'nin yönetimini elinde tutan Reşidiler, 1921 yılına kadar Suûd Hanedanı ile büyük bir rekabet içerisine girse de en nihayetinde bu mücadeleden mağlup ayrılmış Arap Ortadoğu'sunda etkin bir parametre olmaktan çıkmıştır. Bu konuda bkz: Madawi al-Rasheed, "Reşidiler", *DİA*, C. 35, 2008, s. 19; Ayrıca Reşidiler'in tarihsel süreçte etkin bir parametre şeklinde ortaya çıkışı, gelişimi ve İstanbul ile ilişkilerini konu edinen son dönemde hazırlanmış diğer önemli bir çalışma için bkz: Said Tekeboğan, *İbn Reşid Ailesi ve Şammar Emirliği (1839-1918)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016.

¹⁶ Rasheed, 2008, s. 19; Tekeboğan, 2016, s. 38-49; Kurşun, 1998, s. 133-150.

¹⁷ Ömer Kürkçüoğlu, *Türkiye'nin Arap Ortadoğu'suna Karşı Politikası (1945-1970)*, Barış Kitap, Ankara 2010, s. 2.

¹⁸ David G. Edens, "The Anatomy of the Saudi Revolution", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 5, No. 1, January 1974, s. 57-58.

¹⁹ Necid'e bağlı bu nokta üzerinde uzun süre Suûdiler ile Reşidiler egemenlik mücadelesi yürütmüşlerdir. Mustafa L. Bilge, "Kasım", *DİA*, C. 24, 2001, s. 572.

Suûdîler galip olarak ayrılmış ve İstanbul ile doğrudan doğruya münasebetler kurup ona sahadaki gücünü kabul ettirmeyi başarmıştır²⁰.

Birinci Dünya Savaşı, başta Necid olmak üzere bütün Arap Ortadoğu'sunda taşların yerinden oynamasına yetmiş ve kendisinden sonra ilgili alanda ortaya çıkacak yeni dünya düzeninin yapıtaşını oluşturmuştur. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İttihatçılarla kurduğu ilişkiler yumağı sayesinde Mekke'ye gönderilip burada ciddi bir otorite inşa eden²¹ ve savaş sırasında Osmanlı Devleti'nin birçok cephede mücadele etmesini fırsat bilen Şerif Hüseyin, tüm Arap coğrafyasını kapsayacak birleşik bir Arap krallığı kurma idealiyle oğulları ile beraber Hicaz ve çevresinde İstanbul'a karşı isyan başlatıp Osmanlı devlet otoritesinin bu alanda aşınmasını sağlarken²² İbn Suûd önderliğindeki Suûdîler de otorite boşluğundan yararlanıp Necid merkezinde güçlenmeye devam etmişlerdir. Nitekim Osmanlı Devleti'nin hasım devletler karşısında hemen hemen bütün cephelerde/alanlarda başarısızlık göstermesi ve başta İngilizler olmak üzere dış unsurların Şerif Hüseyin üzerinden Arap Ortadoğu'sunu şekillendirme gayretleri karşısında Vehhâbiliğin yegâne temsilcisi şeklinde tecessüm eden Suûdîler zaman zaman İstanbul'un beklentileri doğrultusunda²³ zaman zaman İngilizlerin arzuları

²⁰ Rasheed, 2008, s. 19; Kuşun, 1998, s. 166-187, 231.

²¹ Küleyb Suûd El-Fevvâz, *Şerif Hüseyin ve Osmanlılar Arasındaki Yazışmalar (1908-1918)*, çev. Ebu Bekir Dilli, Selenge Yayınları, İstanbul 2022, s. 59-vd.

²² Şerif Hüseyin önderliğinde Hicaz ve çevresinde baş gösteren isyanın ortaya çıkışı, mahiyeti ve konsepti hakkında tartışmalar olmakla birlikte bu konuda değerli görüşleri ihtiva eden bazı önemli kaynaklar için bkz: Cemal Paşa, *Hatıralar*, yay. haz., Alpaz Kabacalı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2016, s. 260-vd; Selim Ali Selâm, *Beyrut Şehremininin Anıları (1908-1918)*, yay. haz., Hassân Ali Hallâk, ter. Halit Özkan, Klasik Yayınları, İstanbul 2009, s. 31-33; Orhan Koloğlu, *Curnalcilikten Teşkilatı Mahsusa'ya*, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul 2017, s. 128-132; Ü. Gülsüm Polat, *Türk-Arap İlişkileri -Eski Eyaletler Yeni Komşulara Dönüşürken (1914-1923)-*, Kronik Kitap, İstanbul 2019, s. 71-vd; M. Talha Çiçek, "Erken Cumhuriyet Dönemi Ders Kitapları Çerçevesinde Türk Ulus Kimliği İnşası ve "Arap İhaneti" ", *Divân*, C. 17, S. 32, 2012/1, s. 169-188; Kemal H. Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Ortadoğu'da Millet, Milliyet, Milliyetçilik*, çev. Recep Boztemur, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, s. 224-225; Ömer Osman Umar, *Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye (1908-1938)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2004, s. 230-249; M. Talha Çiçek, *Şerif Hüseyin İsyanının Türk ve Arap Kimlik İnşa Süreçlerindeki Etkisinin Analizi*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2007; Mustafa Bostancı, "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Hicaz'da Hâkimiyet Mücadelesi", *Gazi Akademik Bakış*, C. 7, S. 14, Yaz 2014, s. 117-136; Salâhi R. Sonyel, "Albay T. E. Lawrence, Haşimi Araplarını, Osmanlı İmparatorluğuna Karşı Ayaklanmaları İçin Nasıl Aldattı", *Belleten*, C. 51, S. 199, 1987, s. 231-255; Kayalı, 2003, s. 221-226; Barr, 2016, s. 33-38; Kral Abdullah, 2017, s. 95-vd; Zeine, 2020, s. 144-148, 156-162.

²³ Özellikle savaşın ilk dönemlerinde içerisinde Suûdîlerin de yer aldığı birçok Arap kabilesi Osmanlı Devleti'ne bağlılığını bildirip binlerce gönüllüyü Osmanlı safında savaşa dahil edebileceği konusunda teminatlar vermeye başlamıştır. Bu çerçevede Polat Safi tarafından

istikametinde hareket etseler de temelde bu süreçte savaş sonrası ortaya çıkacak yeni nizama göre kendilerini konumlandırmışlardır²⁴.

Suûdîler her ne kadar bu süreçte İstanbul'a bağlılık gösterip İngilizler ile dirsek teması kurmaktan imtina etmeseler de bazı gelişmeler onların denge politikasının çatırdamasına neden olmuştur. Şöyle ki Şerif Hüseyin'in, - İngilizlerin desteği ile- Haziran 1916 tarihinde İstanbul'a karşı isyan bayrağını açtıktan sonra oğulları ile birlikte Hicaz ve çevresinden Osmanlı ordu birliklerini söküp atması buna paralel bir şekilde aynı süreçte İngilizlerin-Fransızların başta Irak olmak üzere genel anlamda Arap Ortadoğu'sundaki Osmanlı varlığını ortadan kaldırmaları ile birleşince²⁵ Suûdîler çok farklı bir denklemin içerisinde yer almak mecburiyetinde kalmışlardır. Hakikaten Arap Ortadoğu'sundaki Osmanlı hakimiyetinin 1918 yılına gelindiğinde aşınması ve Şerif Hüseyin figürünün iyiden iyiye belirginleşmesi karşısında Suûdîler artık Mekke Emiri Şerif Hüseyin ile nihai bir güç mücadelesine girmeyi göze alır hale gelmişlerdir²⁶.

Birinci Dünya Savaşı'nın Arap Ortadoğu'suna yansımaları doğrultusunda bu alanda ön plana çıkan Suûdîler ile Şerif Hüseyin'in başını çektiği Hâşimîler²⁷ arasındaki mücadele çok geçmeden şekillenmeye başlamıştır. Ancak tarafların kendi aralarında beliren mücadele hali konusunda Ortadoğu'ya iyiden iyiye askerî anlamda yerleşen İngilizlerin hangi davranış kodlarını benimsedikleri belirsizliğini korumayı sürdürmüştür. Bu durumu

yayıma hazırlanan (İttihatçı Emniyet-i Umumiye Müdürü Hüseyin Aziz Akyürek, *İstihbarat Savaşları (Birinci Dünya Savaşı'nda Suriye ve Lübnan'da Casusluk Faaliyetleri)*, yay. haz. Polat Safi, Kronik Kitap, İstanbul 2019, s. 83-84) künyeli hatıratında Suûdîlerin Halifenin ilan ettiği Cihad-ı Ekber'e nasıl yaklaştıklarıyla alakalı ilginç bilgiler yer almıştır. Hüseyin Aziz Bey tarafından kaleme alındığı iddia edilen hatıratında, halifenin İslam alemine yaptığı çağrının Arap Yarımadası'nda geniş yankı uyandırdığı ve özellikle İbn Suûd'un düşmanın sahil bölgelerine asker çıkarma ihtimaline karşı yirmi bin kişiden müteşekkil bir kuvveti hazır tuttuğu üzerinde durulmuştur. Mevcut hatıratın sahil olup olmadığı konusunda tartışmalar bir kenara bırakıldığında İttihatçı Emniyet-i Umumiye Müdürü Hüseyin Aziz Akyürek tarafından söylendiği iddia edilen bu sözler Suûdîlerin savaşın başında İstanbul ile ne tür bir ilişki içerisinde yer almak istediğine dair ipuçlarını bünyesinde barındırma ihtimali açısından önem teşkil etmiştir.

²⁴ Kurşun, 1998, s. 238; Koloğlu, 2017, s. 129; Polat, 2019, s. 56-57, 75-77, 81; Troeller, 2013, s. 83-84.

²⁵ Barr, 2016, s. 48-57; Kayalı, 2003, s. 228-229; Umar, 2004, s. 262-269.

²⁶ Kral Abdullah, 2017, s. 145-154.

²⁷ X. yüzyıldan XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Mekke'nin yönetimini elinde bulunduran bu aile esasında ismini Hz. Peygamberin büyük dedesi Hâşim b. Abdümenâf'tan almıştır. Bu ailenin birer fertleri olan Şerif Hüseyin ve oğulları Birinci Dünya Savaşı sırasında ve hatta sonrasında halifelik için ancak kendi uhdelerinde temsil edilebileceği inancını benimsemişlerdir. Bu konuda detaylı bilgi için bkz: Zekeriya Kurşun, "Hâşimîler", *DİA*, C. 16, 1997, s. 412-415; El-Fevvâz, 2022, s. 28.

biraz açmak gerekir ise tüm Arapların yegâne temsilcisi olma iddiasıyla beliren Suûdîler ile Hâşimîler arasındaki mücadelede İngilizlerin hangi tarafı destekleyeceği ve bunu ne şekilde sağlayacağı konusu gündemi meşgul eder hale gelmiştir. Hakikaten Arap Ortadoğu'sunun şekillenmesinde/şekillendirilmesinde İngilizler, Hicaz merkezli Şerif Hüseyin Hareketine mi yoksa Necid merkezli Suûd aksına mı daha fazla önem atfetmekteydi/atfedecekti sorusu²⁸ dolaşım halinde olmaya devam etmiştir. Bu konu Haziran 1916 tarihinde İstanbul'a karşı isyan bayrağını açtıktan sonra Osmanlı ordu birliklerini Hicaz ve çevresinden çıkartıp Halep istikametine doğru geri çekilmeye zorlayan Şerif Hüseyin ve oğullarının²⁹ zihnini bile ciddi manada kurcalamış olacak ki onlar Vehhâbiliğin önünü kesmek amacıyla Necid üzerine gerçekleştirecekleri bir sefer öncesi meseleyi açıklığa kavuşturmak istemişlerdir. Nitekim Şerif Hüseyin'in oğlu Abdullah'ın - babasının emri altında çalıştığını iddia ettiği- Cidde'deki İngiliz maslahatgüzarının sır katibi Hüseyin Ruhi Efendi'ye dayandırarak anılarına taşıdığı şu sözler İngilizlerin Suûdî-Hâşimî mücadelesinde hangi parametreleri öne çıkardığını anlamak adına oldukça dikkat çekicidir:

“Britanya, Vehhâbîlere savaş açılmamasını tavsiye ediyor ve propagandaya propagandayla karşılık verilmesi gerektiğine inanıyor. Britanya, Vehhâbîlerin elinde dinç ve mutaassıp kuvvetlerin bulunduğunu ve bunların akıl yoluyla mağlup edilmesi gerektiğini düşünüyor. Şerif Hammûd'un son iki defadır başına gelen ile Şerif Şakir'in son savaşta yenilmesi bu düşünceyi doğrulamaktadır. Sayın Kral hazretlerinin, Suriye ve Irak gibi Arap bölgelerinde, başka şeylerle ilgilenmeyi bırakmasını gerektiren daha önemli işleri vardır. Ben bu bildirin ne anlama geldiğini biliyordum. Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'nın benim vasıtama -o dönemde Mekke Şerifi olan- babama yaptığı ricayı daha unutmamıştım. Paşa, babamın Vehhâbîlerle ilgilenmemesini ve Suud b. Abdülaziz b. Suud el-Arrâfe'ye amcasının oğlu Abdülaziz b. Suud karşısında yardım etmemesini istemişti. Çünkü Britanya hükümeti, Babîâli'yi bu konuda uyarıyordu. Paşa şunları söylüyordu: ‘İngiltere'nin korumasına mazhar olan İbn Sabah olayını unutmamalıyız. Osmanlı Devleti, şu anda Basra'nın güneyinde ve Doğu Hicaz'da çıkacak problemlerle ilgilenebilecek durumda değildir³⁰.’”

²⁸ Gary Troeller, “2. Ibn Sa'ud and Sharif Husain: A Comparison in Importance in the Early Years of the First World War”, *The Historical Journal*, Vol. 14, Issue. 3, September 1971, s. 627-633.

²⁹ M. Derviş Kılınçkaya, *Osmanlı Yönetimindeki Topraklarda Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Suriye*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2015, s. 91-92; Umar, 2004, s. 314-320; Selâm, 2009, s. 33.

³⁰ Kral Abdullah, 2017, s. 146-147.

Arap Ortadoğu'sundaki Osmanlı varlığına ket vurmak maksadıyla birçok enstrümanı eş zamanlı bir şekilde kullanan İngilizler savaş yıllarında bu amacın tatbiki için Suûdîler ile Hâşimîler arasında geçici bir bütünleşme/birliktelik inşa etmekten geri durmamışlardır. Bu çerçevede İngilizler bir yandan savaş sonrası Arap coğrafyasında belirecek yeni düzen için taraflar ile ayrı ayrı münasebetler geliştirirlerken diğer yandan özellikle Suûdîleri İstanbul'a karşı isyan bayrağını açan Şerif Hüseyin'in yanında tutmaya çalışmışlardır. Nitekim 1917 yılında Necid'e gönderilen İngiliz Ajanı Philby'nin Suûdîlerin lideri İbn Suûd ile gerçekleştirdiği görüşme ve onu İstanbul'a karşı birlikte iş yapma noktasında ikna girişimi bu durumun en belirgin örneği şeklinde tezahür etmiştir. Zira Philby, görevi sırasında devleti adına İbn Suûd ile ciddi ilişkiler kurduğu gibi varlığı ile daha sonra inşa edilecek Vehhâbî devletin yapıtaşlarından birisi olmuştur³¹.

İngilizlerin, Suûdîler ile bu kadar yakından ilgilenmeleri doğal olarak onların askerî kapasitesinin artmasını ve hedef anlayışının genişlemesini beraberinde getirmiştir. Esasında Suûdîler, 1912 yılına kadar kendi aşiret yapılanmalarından ve bazı bedevi gruplarından eleman devşirerek askerî bir yapılanma oluşturma gayreti içerisindeyken bu tarihten itibaren genel anlamda bedevi yapılanmalarını yerleşik hayata geçirip İhvan³² adı altında onlardan müteşekkil bir askerî bir anlayışı yürürlüğe sokarak Bedevileri Vehhâbîliğin dinsel savunucuları haline getirmişlerdir. Gerçekten de Bedevilerin İhvan namı adı altında Vehhâbîliğin yılmaz savunucusu konumuna gelmeleri Suûdîlerin askerî gücünü zirveye taşımış ve onların İngilizler ile daha rahat pazarlık yapmalarına kapı aralamıştır. Nitekim Suûdîlerin askerî gücünün farkına varan İngilizler, 1913 yılından sonra onlara ciddi silah ve para yardımı gerçekleştirerek Suûdîlerin önce Osmanlı yanlısı Reşidiler'i bertaraf etmelerine imkân tanımışlar daha sonra onların Şerif Hüseyin Hareketi ile mücadele edebilir seviyeye ulaşmasını sağlamışlardır. Böylece Suûdîler, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Arap Ortadoğu'sundaecessüm eden otorite boşluğunu askerî açıdan kapatabilecek bir güce erişmeyi başarmışlardır³³.

³¹ Özer Özocak, "Büyük Savaş Sırasında İngiliz Ajanı Binbaşı Harry Saint John Bridger Philby'nin Necid Görevlendirilmesi", *Neşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 12, S. 2, Haziran 2022, s. 1038-1051; Ayrıca Philby'nin hayat hikayesini ve gerçekleştirdiği icraatlarını konu edinen detaylı bir Almanca kaynak için bkz: Herman v. Wissmann, "Abdallah H. Stj. B. Philby (1885-1960), Sein Leben Und Wirken", *Die Welt des Islams*, Vol. 7, Issue. 1-4, 1961, s. 100-141.

³² Bu oluşum 1918 yılından sonra Suûdîlerin Arap Ortadoğu'sunun tek hâkimi olmasında başat bir rol üstlenmiştir. Nitekim ilerleyen sayfalarda bu konu hakkında detaylı bilgi verilmiştir.

³³ Stephanie Cronin, "Tribes, Coups and Princes: Building a Modern Army in Saudi Arabia", *Middle Eastern Studies*, Vol. 49, No. 1, January 2013, s. 5-7; Edens, 1974, s. 57-58.

İngilizlerin, Arap Ortadoğu'sundaki Osmanlı varlığını ortadan kaldırmak için yalnızca kendileri ile değil aynı zamanda Suûdîler ile - özellikle Aralık 1916 tarihli İngiliz-Suûdî Andlaşması doğrultusunda- çeşitli ilişkiler yumağı kurduğunu³⁴ bilen Şerif Hüseyin'in³⁵ oğlu Abdullah bu süreçte, babasını bu konuda uyarıp çölde Vehhâbîlerle karşılaşmanın zorluklarından bahsetmesine karşın onun kendisini Necid üzerine sefere göndermesini bir türlü engelleyememiştir. Hakikaten Abdullah'ın belirttiği üzere onun komuta ettiği unsurların Osmanlı ordu birlikleri ile karşılaştırıldığında alanı çok iyi bilen ve çok hızlı hareket eden Vehhâbîlere 1918 ve 1919 yılları içerisinde Türebe ve Harmâ adı verilen noktalarda askerî harekâtlar gerçekleştirmelerine karşın bir türlü kazanım elde edememesi ilgili öngörüyü haklı çıkarmıştır. Netice itibariyle de Şerif Hüseyin'in isteği doğrultusunda Abdullah'ın üstlendiği askerî hareketlerde herhangi bir başarı kazanılamaması Suûdîlerin uzun vadede önce Hicaz ve çevresine ardından da tüm Arap coğrafyasına hatta İslam dünyasına anlayışlarını ve nüfuzlarını taşımalarına bir şekilde olanak sağlamıştır³⁶.

Büyük Savaşın Ardından Osmanlı Ortadoğu'sunda Yeni Düzen Arayışları ve Bu Durumun Dinsel Dönüşüme Etkisi: Vehhâbiliğin Yayılması Karşısında Türkiye, İran ve Hicaz'ın Davranış Kodları

³⁴ Ahmet Vehbi Ecer farklı kaynaklardan istifade ederek hazırladığı çalışmasında, İngilizlerin Aralık 1916 tarihinde Abdülaziz b. Suûd ile bir andlaşma yaptığını ve onun Necid, Hasa, Katif ve Cübeyl gibi yerlerdeki hâkimiyetini kabul ettiğini açıklamıştır. Ecer, 2001, s. 172-173; İngilizler ile Abdülaziz b. Suûd arasında imzalanan andlaşmanın tarihi son dönemde konuyla alakalı hazırlanan bazı önemli çalışmalarda farklı şekillerde sunulmuştur. Örneğin Türkiye-Suûdi Arabistan ilişkilerini retrospektif bir açıdan inceleyen Mustafa Bostancı'nın (Mustafa Bostancı, *Türkiye-Suûdi Arabistan İlişkileri (1926-1990)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, s. 73-75) künyeli eserinde andlaşma tarihi 26 Aralık 1915 şeklinde verilmiştir. Yine Jacob Goldberg tarafından hazırlanan çok daha eski (Jacob Goldberg, "The Origins of British-Saudi Relations: The 1915 Anglo-Saudi Treaty Revisited", *The Historical Journal*, Vol. 28, Issue. 3, September 1985, s. 693-703) künyeli çalışmada andlaşma tarihi 26 Aralık 1915 şeklinde sunulmuştur. Bu durum Ahmet Vehbi Ecer'in çalışmasında verilen Aralık 1916 tarihinin sehven yapıldığı izlenimini uyandırmıştır.

³⁵ Altı çizilmesi gereken bir konu da şudur ki Şerif Hüseyin ile İngilizler arasındaki münasebetler Hüseyin'in 1908 yılında Hicaz'a gönderilmesi için İstanbul'daki İngiliz elçiliği ile temas kurması ile net bir şekilde başlamış ve o günden Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar farklı şekillerde devam etmiştir. Efraim Karsh-Inari Karsh, "Myth in the Desert, or Not the Great Arab World", *Middle Eastern Studies*, Vol. 33, No. 2, April 1997, s. 268-vd.

³⁶ Kral Abdullah, 2017, s. 145-154; Ayrıca Tuba Erdoğan farklı kaynaklardan istifade ederek hazırladığı yüksek lisans tezinin bir bölümünde, Hâşimîlerin 1918 yılında yukarıda dile getirilen alanlar vasıtasıyla Vehhâbîlere yönelik yönelimini ele almıştır. (Tuba Erdoğan, *Modern Suûdi Arabistan Devleti'nin Doğuşu (1914-1932)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elâzığ 2006, s. 79-86.

Osmanlı Devleti'nin, 30 Ekim 1918 tarihinde imzaladığı Mondros Ateşkes Andlaşması kendi adına dört yıl boyunca devam eden savaşı başarısızlık düzleminde sonlandırdığı gibi çok uzun süredir hakimiyeti altında bulunan alanlarda bir otorite boşluğunun doğmasına kapı aralamıştır. Bu otorite boşluğu, bilhassa Arap Ortadoğu'sunda çok uzun süredir devam eden birtakım hesaplaşmaların artık sonuca ulaşması ve bu alanda nihai otoritenin belirlenmesi adına büyük bir şansı beraberinde getirmiştir. Bu ifade ayrıca şu şekilde açıklanabilir ki Osmanlı Devleti'nin -devamı niteliğinde veya ondan izler taşıyan³⁷- ana omurgası üzerinde Anadolu'da ve Trakya'da yavaş yavaş teşekkül etmeye başlayan yeni -Türk- Devleti'nin inkişafı süresince, Arap Ortadoğu'sunda Suûdîler ile Hâşimîler arasında tüm Arapların yegâne temsilcisi olma iddiasıyla büyük bir mücadele ortaya çıkmıştır. Her ne kadar bu iki yapı arasındaki mücadelenin geçmişi baya eskiye dayanmakla birlikte artık Osmanlı devlet formasyonunun başta Hicaz olmak üzere tüm Arap vilayetlerinde aşınması neticesinde onları dengeleyebilecek bir güç kalmamış ve taraflar birbirleriyle baş başa kalmışlardır. Netice itibarıyla Suûdîler ile Hâşimîlerin birbirlerini doğrudan doğruya rakip olarak görmeleri de 1918 yılının son aylarından itibaren aralarındaki çatışmanın seviyesinin günden güne artmasına imkân tanımıştır³⁸.

Taraflar arasındaki çatışmanın seviyesinin gittikçe artması, Suûdîlerin temsil ettiği Vehhâbilik anlayışı ile yüzyıllar boyunca Osmanlı Devleti'nin sahip çıktığı ve arkasından Hâşimîlerin devam ettirmek istediği -Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamberin hadisleri ile şekillenen- İslam anlayışının Arap Ortadoğu'sunda hangi oranda varlık göstereceği sorunsalını beraberinde getirmiştir. Hakikaten Şerif Hüseyin'in oğullarından Abdullah'ın anılarında geçen bazı ifadeler, ilgi süreçte Hâşimîlerin Suûdîlerin temsil ettiği Vehhâbilik anlayışına ne şekilde baktığını ve onun etkinliğini ortadan kaldırmak için hangi enstrümanları kullandıklarını anlamaya yetmiştir. Zira Abdullah, kaleme aldığı hatıralarında Vehhâbiliği bedevilere has bir inanç şeklinde tanımladıktan sonra mezhebin kurucusu Muhammed b. Abdülvehhâb'ın fikirleri için en uygun ortamı bedevilerde bulunduğunu yinelemiştir. Abdullah'a göre birçok şehri dolaşmasına karşın aradığı ortamı en nihayetinde Necid'te bulan Muhammed b. Abdülvehhâb kendi inancı dışındaki Müslümanları şirke düşmekle itham etse de asıl şirk Allah'ın elçisi olarak gönderilen Hz. Peygamber'in sözlerine itimat etmenin ve onu sürekli

³⁷ Burada şunun altı çizilmesi gerekir ki Osmanlı bakiyesi üzerinde kurulan tüm irili ufaklı devletler/yapılar onun devamı niteliğinde olmakla birlikte 1918'den sonra Anadolu ve Trakya üzerinde vücuda gelmeye başlayan -yeni- Türk devleti kültürel örtüşme, bürokratik anlayış, coğrafi benzeşme vb. gibi nedenlerden ötürü ona en çok benzeyen yapı olarak ön plana çıkmıştır.

³⁸ Kral Abdullah, 2017, s. 145-154.

anmanın din dışı bir olgu şeklinde tanımlanmasıdır. Çünkü Abdullah'ın da anılarında belirttiği üzere Allah Teala, Kur'an-ı Kerim'de kulu ve resulü olan Hz. Peygamber'in duasını insanların birbirlerine ettiği duadan ayrı tutmuş ve onun duasını diğer insanlarınki ile eş değer tutmayı amellerin boşa gitmesi şeklinde tanımlamıştır³⁹.

Vehhâbîler ile Hâşimîler arasında ilk derin çatlağın tezahürü şeklinde Türece ve Harmâ adı verilen noktalarda gerçekleşen çatışmalar tarafların birbirlerinin potansiyellerini anlamalarına ve kendilerini yeniden konumlandırmalarına yetmiştir. Şöyle ki Fahrettin Paşa kumandasındaki son Osmanlı birliklerinin Ocak 1919 tarihinde Şerif'in oğullarından Emir Abdullah ile Emir Ali'ye teslim olup Osmanlı devlet otoritesinin hem Hicaz hem de Necid'den tamamen silinmesinin ardından⁴⁰ artık aracısız bir şekilde ilk defa birbirlerine doğrudan temas eden/herhangi bir gücün varlığı olmadan çatışan bu iki yapı tüm Arapların yegâne temsilcisi olabilme arzusuyla artık birbirlerine bütün okları çevirmiştir. Nitekim tarafların birbirlerini kırma/birbirlerine egemenliklerini kabul ettirme amacıyla gerçekleştirdikleri aksiyonlar, uzun vadede kendisini net bir şekilde göstermeye başlar hale gelmiştir. Bu düzlemde de Suûdîler, Arap Ortadoğu'sunun şekillenmesinde Hâşimîlere göre daha fazla ön plana çıkarak onların egemenlik alanlarını teker teker ele geçirip Vehhâbiliğin önce bu alanda daha sonra bütün İslam coğrafyasında yayılmasını hedeflemişlerdir. Ancak onların bütün bu isteği, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Osmanlı Ortadoğu'sunun başta İngiltere ve Fransa olmak üzere İtilaf devletleri tarafından şekillendirilmeye/birtakım yapılara paylaştırılmaya başlanması ile bir süre arka planda kalmaktan kurtulamamıştır. Hakikaten Suûdîlerin önderliğindeki Vehhâbiliğin yükselişi; savaşın doğal sonucu olarak Arap Ortadoğu'sunda yavaş yavaş tekâmül ettirilen Irak, Ürdün vb. zayıf devlet oluşumlarının⁴¹ buna mukabil Anadolu'da inkişaf haline gelen Türk Millî Mücadele Hareketinin⁴² ve uzun süredir Ortadoğu'daki Sünnî İslam

³⁹ Kral Abdullah, 2017, s. 151-152.

⁴⁰ Bu konuda Türkiye'de hazırlanan en önemli çalışmalardan birisi için bkz: Süleyman Beyoğlu, *Medine Müdafası ve Fahreddin Paşa*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2019; Ayrıca ilgili konu için bkz: Kral Abdullah, 2017, s. 136-145.

⁴¹ Bu ifade ile Birinci Dünya Savaşı'nın akabinde Arap Ortadoğu'sunda inşa ettirilen merkezi yönetimlerin değil başta aşiret yapılanmaları olmak üzere yerel örgütlenmelerin öne çıktığı ve temelde güvensizlik olgusu üzerine şekillenen yapılar kastedilmiştir. Örneğin İngilizler önemli aşiret liderleri ile birtakım anlaşmalar yapıp onlar vasıtasıyla Irak'taki aşiretleri kontrol altında tutarak Irak Devleti'nin kuruluş işlemini tamamlamaya çalışmışlardır. Emin Salihi, *Irak: Devletin Çöküşü ve Çatışma Süreci*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2017, s. 77-93.

⁴² Bir başka tanımlama ile Kemalist Hareket, yalnızca Anadolu ve Trakya'da bir Türk devletinin vücuda gelmesini sağlamamış aynı zamanda uzun vadede Arapların meskün olduğu alanlardaki bağımsızlık hareketlerine emsal teşkil etmiştir. Bu konuda bir çalışma için bkz: Qassam K.H.

formasyonu karşısında sessizliğini muhafaza edip iktisadi bozulmaya ek iç çalkantılar ile sallanan⁴³ İran'ın davranış kodlarının gölgesinde kalmış ve adı geçen bütün bu yapılar kendi nüfuz alanlarını oluşturma/koruma maksadıyla Vehhâbîliği tehlikeli bir anlayış addederek ona karşı birtakım refleksler geliştirmişlerdir⁴⁴.

Suûdîlerin Arap Ortadoğu'sunda öne çıkmaya başlamaları bu alandaki bütün dengelerin değişmesini beraberinde getirmiştir. Her ne kadar savaşın sonlanmasının ardından Suûdîlerin önderi İbn Suûd'un, İbnürreşid ve Mübareküssabah gibi önemli isimlerle ittifak yapıp benimsediği İslam anlayışının Şerif Hüseyin'in iddia ettiği gibi radikal bir çerçevede olmadığını belirtip⁴⁵ İngilizler aleyhine hareket edeceğine dair birtakım haberler çeşitli kanallardan İstanbul'a ulaştırılsa da⁴⁶ durumun çok daha farklı olduğu kısa sürede ortaya çıkmıştır. Hakikaten Suûdîler mevcut durumu çok iyi bir şekilde kullanarak Türk Millî Mücadele Hareketinin Anadolu'da İtilaf devletlerine karşı mukavemet gösterdiği, İran'da Kaçar Hanedanının yerini yavaş yavaş Rıza Han önderliğindeki Pehlevi Hanedanına bıraktığı ve Ürdün, Irak ve

Al-Jumaily, *Irak ve Kemalizm Hareketi (1919-1923)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1999.

⁴³ Bu süreçte İran'ı yöneten Kaçar Hanedanının uzun bir süredir devam eden kronik ekonomik sıkıntıları çözüme kavuşturamaması, ülkeyi İngiltere ve Rusya gibi emperyal güçlerin hegemonyasından kurtaramaması ve iktidar mücadeleleri ile zayıflaması kendisinden sonra İran'da -Rıza Han'ın önderliğinde Pehlevi Hanedanı- yeni bir yönetim kurulmasına ön ayak olduğu gibi İran'ın Sünnî İslam anlayışı karşısında pozisyon almasını da geciktirmiştir. Ramazan Sonat, "İngiliz Arşiv Belgelerine Göre XX. Yüzyılın Başında Rusya'nın İran'a Yönelik Stratejileri ve Faaliyetleri", *History Studies*, Vol. 10, Issue. 2, March 2018, s. 141-159; Ramazan Sonat, "Kaçar Hanedanı Döneminde Osmanlı Devletinin İran'da Meydana Gelen Taht Mücadelelerine Yaklaşımı Üzerine Bir Çalışma: Melik Mansur Mirza ve Salarüddele Hadisesi", ed. Yunus Emre Tansü, *Abay Kunanbayev Anısına Türkiye ve Türk Dünyası Araştırmaları -III*, İksad Publishing House, Gaziantep 2020, s. 367-396; Karadeniz, 2013, s. 152-vd; Soofizadeh, 2020, s. 130-vd.

⁴⁴ Nitekim bu durum Birinci Dünya Savaşı sonrasında Ortadoğu'nun şekillenmesine etki eden önemli bir parametre olmuştur.

⁴⁵ Zekeriya Kurşun'a göre İbn-i Suûd, 1919 yılında Şerif Hüseyin'e karşı verdiği bir beyanatta onu kendisini itibarsızlaştırmakla suçlamıştır. Bu çerçevede İbn-i Suûd, Şerif Hüseyin'in kendisini ve taraftarlarını Hz. Peygamber'in yolundan dönenler şeklinde tanımladığını lakin böyle bir durumun geçerliliğinin söz konusu dahi olamayacağını açıklamıştır. Zekeriya Kurşun, *Osmanlı Arapları (Hilafet-Siyaset-Milliyet)*, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul 2022, s. 43.

⁴⁶ Diyarbakır Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen 5 Haziran 1335 (5 Haziran 1919) tarihli yazıda -Şammar Aşireti'nin önde gelen isimlerinden Meşal'in verdiği bilgiye dayandırılarak- İbn Suûd'un İngilizlere karşı kıyam etmek maksadıyla Araplar arasında ciddi taraftarı ile olan İbnürreşid ve Mübareküssabah gibi isimlerle temas kurduğu ve Bağdat'tan Basra'ya kadar uzanan hatta yer alan aşiretlerin bu uğurda harekete geçmeğe hazır oldukları belirtilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Dahiliye Nezareti, Şifre Kalemi, 633/70. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (BOA. DH. ŞFR.) olarak kısaltılmıştır.

Suriye'de Şerif Hüseyin'in oğulları Abdullah ve Hüseyin'in iktidar mücadeleleri içerisinde yer aldığı bir süreçte harekete geçip Vehhâbiliğin Arap Ortadoğu'sunda dolaşım hızını arttırmışlardır. Bu çerçevede Suûdiler, savaş sonrası Ortadoğu'da baş gösteren yeni düzenin temel yapıtaşı olabileceklerini kavrayıp Vehhâbiliğin dinsel savunucusu şeklinde tasarladıkları İhvan Hareketinin mensupları ile ilk etapta Reşidiler'e net bir darbe vurarak onların Necid ve çevresindeki etkinliğine tamamen son vermiş ve bu yapının önde gelen isimlerini sürgün etmişlerdir. Hakikaten Reşidiler'in merkezi olarak bilinen Hail'in 1921 yılında Suûdî egemenliği altına girmesi neticesinde Necid'teki görüntü büsbütün netleşmiştir. Böylece Suûdiler, nüfuzlarını Arap Ortadoğu'sunun farklı noktalarına taşımadan önce kendilerini bir anlamda geri planda güvence altına almayı başarmışlardır⁴⁷.

Öte yandan Suûdiler, bu süreçte nüfuzlarını farklı noktalara taşırlarken askerî yapılanmalarını yeniden düzenlemekten/çeşitlendirmekten geri durmamışlardır. Her ne kadar Vehhâbiliğin dinsel savunucusu şeklinde tanımlanan Bedevilerden müteşekkil İhvan Hareketi, Suûdiler adına faydalı işler yapıp 1918-1921 yılları arasında Şerif Hüseyin'e bağlı grupları mağlup edip Reşidiler'e kesin bir darbe vurmuş olsa dahi modern bir ordu görüntüsü vermekten uzak kalmıştır. Buna ilaveten bu harekete mensup bazı gruplar, deve yetiştiriciliği ile verimsiz tarım uygulamalarından kaynaklanan ekonomik memnuniyetsizliğe ek bir şekilde İbn-i Suûd'un, Vehhâbîlerin Irak ve Ürdün gibi noktalara gerçekleştirdiği baskın saldırıları kısıtlamasından ötürü zamanla Suûdî yönetimine muhalif bir çizgide hareket etmeye başlamışlardır. Bundan ötürü Suûdîlerin önderi İbn Suûd, askerî modernleşmeye ağırlık vererek ilerleyen süreçte gerçekleştireceği daha büyük seferleri hesaplayarak sistemli ve tam teçhizatlı birliklerin (düzenli ordu) oluşturulması noktasında adımlar atmaktan imtina etmemiştir. Hatta İbn-i Suûd, bu dönemde iç güvenlik mevzusu üzerine de yoğunlaşmış ve İngilizlerin Irak'ta kullandığı hava kuvvetlerini⁴⁸ örnek alarak kendisine biat etmeyen kabile yapılanmalarını bertaraf etmeyi arzulamıştır. Şüphesiz böyle

⁴⁷ Cronin, 2013, s. 5-8; Erdoğan, 2006, s. 88-91; Bostancı, 2020, s. 76-77.

⁴⁸ İngilizler, Birinci Dünya Savaşı boyunca Irak'ta çok sayıda uçak kullanarak kara kuvvetlerinin bu alandaki ilerleyişlerini hızlandırmışlardır. Kraliyet Hava Kuvvetlerine bağlı uçaklar sahadaki Osmanlı ordu birliklerini ve yerel güç unsurlarını bertaraf ederek Irak'taki İngiliz hakimiyetini pekiştirmişlerdir. Nitekim İngilizler bu uçakları savaş sonrasında da farklı amaçlar için Irak'ta kullanmayı sürdürmüşlerdir. Bu konuda bkz: Guy Warner, "Only A Sideshow? The RFC And RAF in Mesopotamia 1914-1918", *Royal Air Force Historical Society*, 48, 2010, s. 9-19.

bir anlayışla Suûdî lideri, hükmettiği alanlarda otoritesi aleyhinde tecessüm etmesi muhtemel grupları sindirmeyi hedeflemiştir⁴⁹.

İbn-i Suûd'un, İhvan Hareketinin gücünü budama arzusu yalnızca yukarıda yer alan sebeplerle sınırlı kalmamıştır. Suûdî liderinin, 1920'li yılların başından itibaren inşa halindeki devletin ihtiyaçları doğrultusunda Arap Yarımadası'nda bir dizi modernleşme hamleleri yapması ve bu çerçevede telefon ile telgraf hatlarının döşenmesinden otomobil ve batı tipi makinelerin önemli oranda ithal edilmesine kadar önemli adımları hayata geçirmesi İhvan gruplarınca hoş karşılanmamıştır. Buna ilaveten İbn-i Suûd'un, Ahsa Bölgesi'nde yaşayan Şiiilere ılımlı yaklaşması⁵⁰ ve ilgili yapıyı kuruluş aşamasındaki devletin önemli yapıtaşlarından birisi şeklinde değerlendirmesi İhvan'ın iyiden iyiye huzursuz olmasına yetmiş olacak ki kısa süre içerisinde bu harekete mensup gruplar Suûdî liderinin kendilerine yönelik ılımlı tutumuna rağmen modernleşme hamlelerini baltalamaya başlamışlardır. Böylece Vehhâbîlik yavaş yavaş Arap Yarımadası'nda ve onun ötesinde yayılmaya devam ederken Suûdîler ile İhvan arasındaki ipler gerilmiştir. Ancak bu süreçte Suûdî lideri nüfuzunu farklı noktalara genişletme aşamasındayken bir süre daha İhvan ile ilişkileri sıcak tutmaya özen göstermiş ve onu amaçları doğrultusunda kullanmayı sürdürmüştür⁵¹.

Suûdîlerin Arap Ortadoğu'sunda iyiden iyiye kendisini göstermesi ve Osmanlı sonrasında bölgenin hâkimi olduğunu ilan etmesi başta Hicaz'da bulunan Şerif Hüseyin olmak üzere Anadolu'daki Türk Millî Mücadele Hareketi Lideri Mustafa Kemal Paşa ile 1921 yılında İran'da gerçekleştirilen darbe sonucunda yönetimi ele geçiren -eski- Kazak Tugayının Komutanı Rıza Han'ın⁵² dikkatini celp eder hale gelmiştir. Öyle ki Osmanlı sonrasında

⁴⁹ Cronin, 2013, s. 5-8, 11.

⁵⁰ Esasında Ahsa'nın 1913 yılında ele geçirilmesi ile birlikte Suûdîler, diğer noktadaki diğer farklı olarak bu alanda meskûn Şiiiler ile genel anlamda iyi ilişkiler kurma arayışı içerisinde olmuşlardır. Şüphesiz bunda Suûdîlerin ana karargahlarını güvence altına alma ve arkasından genişleme arzuları neticesinde hareket etme içgüdüleri önemli bir rol oynamıştır. Madawi Al-Rasheed-Loulouwa Al-Rasheed, "The Politics of Encapsulation: Saudi Policy towards Tribal and Religious Opposition", *Middle Eastern Studies*, Vol. 32, Issue. 1, 1996, s. 96, 99-100, 110; Bostancı, 2020, s. 56-57. Yine Ahsa Bölgesi'nde yaşayan Şiiilerin başta Irak'taki (Kerbela, Necef, Samarra ve Kazimiye) kutsal mekanlarda yaşayan mezhep kardeşleri ile İran'daki Kum Şehri'nin önderlerini etkileme/harekete geçirme olasılığından ötürü Suûdîler onlara karşı daha dikkatli bir şekilde hareket etmişlerdir. Ghassan Salame, "Political Power and the Saudi State", *Power and Stability in the Middle East*, ed. B. Berberoğlu, Zed Books, London 1989, s. 80-81.

⁵¹ Edens, 1974, s. 59.

⁵² Homa Katouzian, "Rıza Şah Döneminde Devlet ve Toplum", *Türkiye ve İran'da Otoriter Modernleşme Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri*, der. Touraj Atabaki-Erik J. Zürcher, çev. Özgür Bircan, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, s. 18-20; Barış Cin, *Türkiye-İran*

Ortadoğu'da beliren güç boşluğunu doldurma potansiyeline haiz bu isimler Suûdîlerin revizyonist bir anlayışla Vehhâbiliği kendi hakimiyet alanlarına doğru taşıyacağına inanarak ayrı ayrı veyahut birbirleri ile temasa geçip ittifak yaparak ortak düşmanı bertaraf etmeyi arzulamışlardır. Bu çerçevede Türk Millî Mücadele Hareketinin Lideri Mustafa Kemal Paşa ile Şerif Hüseyin arasındaki ilişkiler savaşın hemen ardından 1919 yılında başlamıştır. Esasında her iki tarafta din birlikteliği adı altında ortak düşman olan İngilizlere ve Fransızlara karşı ittifak yapmak gayesi ile birbirlerine müracaat etmekle birlikte bu temasın geri planında diğer başka gerekçeler söz konusu olmuştur. Şerif Hüseyin savaş sırasında İngilizler tarafından kendisine vaat edilen sözlerin tutulmamasından son derece rahatsız bir şekilde Suûdîlerin nüfuz alanlarını genişletmesini durdurmak ve halifelik müessesesinin kendi uhdesinde yükselmesini sağlamak amacıyla ilk etapta oğlu Faysal vasıtasıyla Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki Türk Millî Mücadele Hareketine yaklaşmıştır. Mustafa Kemal Paşa ise İngiliz desteği altındaki Yunan kuvvetlerini Anadolu'da mağlup etmeye çalıştığı süreçte Arap coğrafyasında kendisine taraftar kazanmak ve bu şekilde buradan kendisine yönelebilecek tehdit unsurunu ortadan kaldırmak amacıyla Şerif Hüseyin ile arka planda ilişkiler geliştirmekten imtina etmemiştir. Hakikaten taraflar arasındaki ilişkiler boyutu tartışılmakla birlikte⁵³ 1920'li yılların başından itibaren Suriye, Irak ve Ürdün'de yeni devlet anlayışları hayata geçirilirken dahi kesintiye uğramamıştır⁵⁴.

Şerif Hüseyin ile Mustafa Kemal Paşa arasında geliştirilmeye başlanan münasebetler Şerif'in oğlu Faysal'ın söz verildiği üzere Suriye'de kral ilan edilecekken Fransızların girişimi ile bundan alıkonulması ile farklı bir boyut kazanmıştır. Nitekim İngilizlerin Kahire'deki Arap Bürosu⁵⁵ ile Mekke ve Cidde'deki ajanlarının elde ettiği bilgiler ekseninde Şerif Hüseyin, oğulları Abdullah ve Faysal vasıtasıyla Mustafa Kemal Paşa ile temas kurmaya devam edip özellikle Suriye'de kendi aleyhinde gelişen olaylardan iyiden iyiye rahatsızlık duymaya başlamıştır. Hali hazırda İngilizlerin kendisine verdiği

Siyasi İlişkileri (1923-1938), IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 42-49; Karadeniz, 2013, s. 218-222.

⁵³ Gülsüm Polat farklı kaynaklardan istifade ederek hazırladığı çalışmasında Mustafa Kemal Paşa ile Şerif Hüseyin arasında gelişim gösteren münasebetlerin boyutunun belirsizliğini koruduğundan dem vurmıştır. Polat, 2019, s. 283-290.

⁵⁴ Joshua Teitelbaum, "Taking Back" the Caliphate: Sharif Husayn Ibn 'Ali, Mustafa Kemal and the Ottoman Caliphate", *Die Welt des Islams*, Vol. 40, Issue. 3, 2000, s. 415-416; Michael Provence, *Son Osmanlı Kuşağı ve Modern Ortadoğu'nun Oluşumu*, çev. Okan Doğan, Kronik Kitap, İstanbul 2021, s. 183-184.

⁵⁵ Kuruluşu ve gelişimini konu edinen önemli bir çalışma için bkz: Ü. Gülsüm Polat, "Türk-Alman Propagandası Karşısında Arap Bürosu'nun Kuruluşu", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 26, S. 76, 2010, s. 97-132.

sözleri tutmamasından öfke duyan Şerif Hüseyin, Fransızların da oğlu Faysal'ın Suriye'de tahtta çıkmasını engellemesini kabul etmemiş ve Suûdîlerin hakimiyet alanlarını genişlettikleri süreçte güçsüzleştiğini düşünerek Anadolu'daki hareket ile daha iyi bağlar kurmayı hedeflemiştir. İngiliz ajanların istihbari bilgilerine göre Şerif Hüseyin, halifelik müessesesinin kendi uhdesine verilmesine karşın İngiliz ve Fransızlara karşı bayrak açmaya hazır hale gelmiştir. Hiç kuşku yok ki Şerif Hüseyin, Anadolu'daki hareket ile kurduğu bu ilişkiler sayesinde İngilizlere, İbn-i Suûd'un Arap Yarımadası'ndaki genişlemesini durdurun mesajını verirken Mustafa Kemal Paşa da bir süre daha Şerif Hüseyin üzerinden Araplara ulaşmak istemiştir⁵⁶.

Şerif Hüseyin ile Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki Anadolu'daki Türk Millî Mücadele Hareketi arasında çeşitli münasebetler tesis edilirken Suûdîlerin güdümündeki Vehhâbiliğin Arap Yarımadası'nın farklı noktalarına yayılma aşaması hız kazanmıştır. Vehhâbilik, Osmanlı sonrasında ilgili alanda ortaya çıkan güç boşluğu çerçevesinde ciddi anlamda yayılmaya başlayarak İslam'ın birçok yerleşik anlayışını aşındırma imkânı elde etmiştir. Hakikaten Şerif Hüseyin bu tehlikeyi sezdiği için Mustafa Kemal Paşa ile ciddi ilişkiler geliştirmeye özen gösterirken İran ise bu süreçte kendi hinterlandı içerisinde yer alan Şiilerin ağırlıkta olduğu ve kutsiyet attettiği Irak'taki Kerbela, Necef, Kazimiye ve Samarra (Atebât-ı Aliye⁵⁷) gibi noktalarda Vehhâbiliğin yayılması karşısında ilk etapta pek bir reaksiyon gösterememiştir. Nitekim İhvan Hareketine mensup grupların Mart 1922'de Irak'a kadar uzanıp bu alandaki kabilelere saldırması ve çok sayıda ölümün meydana gelmesi bu durumun örneklerinden birisi şeklinde belirmiştir. Ancak İran'ın bu süreçte Vehhâbî İhvan'ın Irak'taki kabilelere saldırması karşısında ciddi bir reaksiyon gösterememesinde bir dizi faktör etkili olmuştur. Birincisi, İngiliz desteği ile Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal'ın Ağustos 1921 tarihinde Irak tahtına oturması ile İran artık buradaki gücünü muhafaza edemeyecek hale gelmiştir. Zira Irak devletinin yeni elitleri, İran'ın başta Atebât-ı Aliye olmak üzere ülke genelinde rahat hareket etme imkanını kısa sürede baltalayacak ticari konulardan yargısal meselelere kadar birtakım uygulamaları hayata geçirmekten asla geri durmamışlardır. İkincisi, İran'ı uzun süredir yöneten Kaçar Hanedanının artık yavaş yavaş çökme aşamasına geçmesi ve buna bağlı

⁵⁶ Teitelbaum, 2000, s. 416-417; Kral Abdullah, 2017, s. 163.

⁵⁷ Avni İlhan, "Atebât", *DİA*, C. 4, 1991, s. 49-50.

bir şekilde ülkede siyasî istikrarsızlığın iyiden iyiye baş göstermesi Tahran'ın Irak özelinde inisiyatif almasını gittikçe zorlaştırmıştır⁵⁸.

Suûdîlerin Arap Yarımadası'nın farklı noktalarına hızlı bir şekilde nüfuz etmeye başlamaları bu çerçevede Vehhâbiliğin İslam'ın baskın anlayışı şeklinde kendisini takdim etmesi Şerif Hüseyin, Mustafa Kemal Paşa ve Rıza Han gibi bölgesel güç unsurlarını bir anlamda birleştirmiştir. Bu isimler ilgili süreçte kendi -tartışmalar devam etmekle birlikte- territoryal alanlarını belirleyip buralarda farklı devlet sistemlerini hayata geçirmeye çalışırken diğer yandan Suûdîlerin güçlenebileceği alanlarda daha fazla birbirleriyle iş birliği içerine girmekten kaçınmamışlardır. Örneğin Suriye tahtına düşünülürken birdenbire burası için ıskartaya çıkarılıp Irak'a doğru kaydırılan Faysal'ın ardından ilgili alanda bir güç boşluğunun doğacağını düşünen Şerif Hüseyin, bizatihi oğlu Abdullah üzerinden Mustafa Kemal Paşa ile irtibat kurmayı sürdürmüştür. Yine babasının vekaleti doğrultusunda Abdullah, Suriye'de Fransızların güçlenmesi ve Şerif'in otoritesinin aşınması karşısında burasının Vehhâbî gruplarının saldırılarına açık hale geleceğini düşünerek hem Anadolu hareketi ile temas kurmuş hem de İngilizler ile yeni birtakım görüşmeler yapmaya başlamıştır⁵⁹. Ancak Abdullah, Churchill ile Kudüs'te yaptığı görüşme sırasında onu Hâşimîlerin Suriye ve Irak'taki hakları konusunda ikna edemediği gibi bir de İbn Suûd'un yakın vakitte Mekke üzerine yürüyeceği tehdidi ile karşılaşmıştır. Şüphesiz Abdullah'ın konuyla alakalı anılarında naklettiği birtakım ifadeler Şerif Hüseyin ile İbn Suûd arasındaki mücadelede İngilizlerin nasıl bir pozisyon aldığını göstermesi açısından önem teşkil etmiştir Nitekim Abdullah anılarına, Churchill'in kendisini kardeşi Faysal'ın Irak tahtına geçmesi konusunda çalışmaya teşvik ettiğini ve Faysal'ın Irak kralı olmaması halinde buradaki yüksek İngiliz menfaatlerinin zarara uğramasından ötürü kendilerinin de İbn Suûd'un Mekke ve Medine'ye ilerlemesine artık ses çıkarmayacağını söylediğini açıkça taşımıştır. Yine aynı hatıratı göre Abdullah, bu tehdit karşısında Churchill'e Londra'nın Şerif Hüseyin-İbn Suûd çekişmesinde tam olarak nerede yer aldığını belirtmesi gerektiğini söylemiş kendisi de bunun için süre talep etmiştir⁶⁰.

Suûdîlerin 1920 tarihinden sonra Şerif Hüseyin'in hakimiyeti altında bulunan Hicaz ve çevresine ardından Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki Anadolu'daki Türk Millî Mücadele Hareketi ile Rıza Han yönetimindeki

⁵⁸ Mazlum Uyar, *Arap-Fars Şiiliği Bağlamında Irak Şiiliği (Tarihi, Sosyo-Politik Analiz)*, İyidüşün Yayınları, İstanbul 2022, s. 101-104; Yitzhak Nakash, *Irak'ta Pandora'nın Kutusu Şiiler*, çev. Metin Saltoğlu, Elips Kitap, İstanbul 2005, s. 78-79.

⁵⁹ Kral Abdullah, 2017, s. 163-174.

⁶⁰ Kral Abdullah, 2017, s. 173-174.

İran'ın nüfuz alanları içerisinde yer alan Irak ve Suriye gibi yerlere doğru uzanması bölgesel panoramayı yerle bir etmiştir. Şöyle ki Osmanlı sonrasında Ortadoğu'da yavaş yavaş tekâmül etmeye başlayan ulus-devlet yapılanmalarına karşı Suûdîlerin mezhep kartını güçlü bir şekilde devreye sokması ne Mustafa Kemal Paşa'yı ne de Şerif Hüseyin ile Rıza Han'ı pek memnun etmemiştir. Buna mukabil taraflar Suûdîlerin gittikçe güçlenmesi ve anlayışlarını yaymasının bir türlü önünü alamamışlardır. Hatta 1918 yılından sonra İran, Mısır, Osmanlı/Türkiye, Necid ve Hicaz arasında büyük bir anlaşmazlık/belirsizlik konusu olan *Hac Meselesi* 1921 yılından sonra daha fazla gündemi meşgul ederek adeta kangren haline gelmiştir. Hakikaten tüm Müslümanlara farz olan Hac ibadetinin sorumluluğunu üstlenme noktasında Osmanlı'nın ardından birden fazla aday çıkması ve bu adaylar içerisinde zamanla Suûdîlerin ön planda yer almak istemesi özellikle Şerif Hüseyin merkezli Hicaz ile İngiliz kontrolü altındaki Mısır'ı ciddi manada rahatsız etmiş ve buna bağlı olarak birtakım gelişmeler ortaya çıkmaya başlamıştır. Hac ibadetinin kontrolünü elinde tutmanın yalnızca dinî açıdan kendilerine meşruiyet kazandırmayacağını farkında olan yapılar onun kendilerine sunabileceği siyasî ve ekonomik gücün peşine düşerek birbirleriyle kıyasıya rekabet içerisine girmişlerdir. Mekke ve Medine'yi bünyesinde barındıran Hicaz'ın hâkimi Şerif Hüseyin, İstanbul'a bayrak açtığı Haziran 1916 tarihinden sonra Hac ibadetinin sorumluluğunu tek başına yürütmüş özellikle İngilizlerin telkinleri ile Vehhâbî kabilelerinin kutsal şehirlere girişine birtakım istisnalar dışında 1922 yılına kadar müsaade etmemiştir. Bu süreçte İngilizlerin Şerif Hüseyin ile İbn Suûd arasında arabuluculuk yapma doğrultusunda Şerif Hüseyin'e birtakım garantiler vermesi dahi pek bir işe yaramamıştır. Gerçekte Hüseyin, Hac gayesi ile Mekke ve Medine'ye gelecek olan Vehhâbî gruplarını bir daha buralardan çıkaramayacağını düşünerek onların silahsız veyahut deniz yolunu kullanarak kutsal mabetleri ziyaret etmelerine dahi müsamaha göstermemiştir. Hakikaten İbn Suûd, Vehhâbî gruplarının Hac ibadetini daha sonra Hicaz'a gerçekleştireceği nihai saldırı öncesinde bu alan hakkında bilgi sahibi olmak ve Şerif'in otoritesini iyiden iyiye sarsma şeklinde tasarlamıştır. Nitekim İbn Suûd'un 1917 yılından beri Mekke ve Medine'ye yönelik artan ilgisi bu çerçevede buralarda hacı barındırmanın kendisine sağlayacağı prestij onu her daim motive etmiştir. Sonuç itibarıyla İbn Suûd'un bu konu özelinde İngilizler nezdindeki girişimleri netice vermiş ve Şerif Hüseyin'in Londra'daki popülaritesi azalırken kendisi aynı zamanda birtakım askerî önlemler doğrultusunda 1922 yılında Vehhâbîlerin Hac ibadetini yerine getirmek maksadıyla Mekke ve Medine'ye gelmelerini gönülsüz bir şekilde kabul etmiştir. Vehhâbî gruplarının Mekke ve Medine'ye giriş yapmaları ile birlikte de Vehhâbiliğin Hicaz ahalisi arasında taraftar kazanma süreci bir anlamda başlamıştır. Ayrıca

Şerif Hüseyin, İbn Suûd ile grift ilişkiler kurduğu bu süreçte Mısır'ın İslam'ın yeni temsilcisi olma ve Kızıl Deniz ticaretini Hicaz üzerinden canlandırma arzusu doğrultusunda Mekke ve Medine'de birtakım yapılar inşa etme, su yollarını tamir etme ve diğer birçok teşebbüsüne karşı reaksiyon göstermeyi ihmal etmemiştir⁶¹.

Vehhâbiliğin, Suûdîlerin eliyle Arap Yarımadası'nın önemli noktalarına yayılması ve buralarda kendisine taraftar kazanması 1922 yılından sonra iyice hız kazanmıştır. Türk Millî Mücadelesinin başarıya ulaşması ile birlikte Ankara Hükümetinin, İstanbul'daki eski yönetimin izlerini silmek için önce saltanatı kaldırması ardından halifelik müessesini ilga etmesi üzerine Şerif Hüseyin kendisini yeni halife olarak görmeye ve takdim etmeye başlamıştır. Buna karşın Şerif Hüseyin'in kendisini yeni halife ilan etmesi gittikçe İngilizler nezdinde popülaritesi düşen şahsının Suûdîler nezdinde açık hedef haline gelmesini sağlamış ve Hicaz ile çevresinin Vehhâbî saldırılarına maruz kalmasını beraberinde getirmiştir. Hali hazırda Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki Türk Millî Mücadelesinin başarıya ulaşmasıyla Anadolu ve Trakya'da vücuda gelen Türkiye Cumhuriyeti, Rıza Han başbakan olduktan sonra bölgede gittikçe ağırlığını hissettirmeye başlayan İran⁶² ile Irak, Suriye ve Ürdün'de tekâmül eden yeni devlet anlayışlarının gölgesi altında artık Hâşimîler ile Suûdîler arasında kesin bir hesaplaşmanın gerçekleşmemesi için herhangi bir sebep kalmamıştır. Filhakika İngilizlerin 1923 yılında Kuveyt'te Hâşimîler ile Suûdîleri uzlaştırmak maksadıyla gerçekleştirdiği konferanstan bile netice çıkmaması ve İngilizlerin, Şerif Hüseyin'in Arap krallığı kurma fikrini tümünden reddedip onun ve oğullarının gücünü yalnızca Ürdün ve Irak gibi alanlarda sınırlandırması sahadaki gerçekliği gözler önüne sermiştir. Nitekim Şerif Hüseyin'in, Ankara Hükümetinin Mart 1924 tarihinde halifeliği kaldırmasının⁶³ ardından başta Mısır⁶⁴ ve Hindistan⁶⁵ olmak üzere birçok

⁶¹ Joshua Teitelbaum, "Hashemites, Egyptians and Saudis: the tripartite struggle for the pilgrimage in the shadow of Ottoman defeat", *Middle Eastern Studies*, Vol. 56, Issue. 1, 2020, s. 36-42; Ayrıca konu hakkında aynı yazarın kaleme aldığı bir başka önemli çalışma için bkz: Joshua Teitelbaum, "Saudi Arabia, Egypt, and the longue duree Struggle for Islam's Holiest Places", *The Historical Journal*, Vol. 61, Issue. 4, December 2018, s. 1017-1039.

⁶² Touraj Atabaki, "Türkiye ve İran'da Hilafet, Ulema ve Cumhuriyetçilik Karşılaştırmalı Bazı Tespitler", *Türkiye ve İran'da Otoriter Modernleşme Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri*, der. Touraj Atabaki-Erik J. Zürcher, çev. Özgür Bircan, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, s. 50; Katouzian, 2012, s. 20.

⁶³ Arnold J. Toynbee, *1920'lerde Türkiye Hilâfet'in İlgası*, çev. Hasan Aktaş, Yöneliş Yayınları, İstanbul 1998, s. 70-89.

⁶⁴ Hilal Livaoğlu Menküç, *Mısır Basınında Hilafet Tartışmaları 1922-1926*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2017.

⁶⁵ Azmi Özcan, *Panislamizm Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)*, İsam Yayınları, Ankara 2020, s. 306-312.

İslam ülkesinin durumun şokunu yaşayıp tartıştığı bir süreçte⁶⁶ kendisini resmen yeni halife ilan edip biat edilmesini istemesi ile birlikte Suûdiler, Hicaz üzerine hareket etmeye başlamışlardır. Netice itibariyle İngilizlerin desteğinden mahrum kalan Şerif Hüseyin'in birliklerine kısa sürede üstünlük sağlayan Suûdiler öncelikle Şerif'in tahtı oğlu Ali'ye bırakıp Hicaz'dan ayrılmasını sağlamışlar ve arkasından bununla yetinmeyerek onun da birtakım güvenceler doğrultusunda ilgili alandan ayrılmasını mümkün kılarak Mekke, Medine ve Cidde gibi yerleri bünyesinde barındıran İslam'ın en kutsal beldesi şeklinde tanımlanan Hicaz'ı tamamen 1926 yılına kadar ele geçirmişlerdir. Böylece Hicaz ve çevresinin Vehhâbîliğe dönüşümü bir başka tabirle bu anlayışın yeni üssü olma süreci net bir şekilde başlamıştır⁶⁷.

Suûdilerin bütün Müslümanların kutsiyet atfettiği Mekke ve Medine'yi ele geçirip buraları Vehhâbîliğin yeni üssü haline getirmeleri İslam dünyasında büyük bir şok etkisi yaratmıştır. En büyük şoku yaşayanlardan birisi olan Mısır Kralı Fuad⁶⁸, her ne kadar Hâşimîler ile Suûdiler arasında nihai savaş başlamadan önce Haremeyn'de etkin olabilmek için hükümdarlık alametini temsilen birçok kez Mekke'ye Mahmal kervanları⁶⁹ gönderme teşebbüsünde bulunup olumsuz cevaplar alsa da tarafların birbirleriyle mücadeleleri sırasında onlardan ayrı ayrı birtakım sözler almayı başarmıştır. Ancak Suûdilerin Hicaz'da tamamen hakimiyet kurmalarının ardından onlar tarafından -hali hazırda Şerif Hüseyin'in oğlu Ali'nin mücadeleden mağlup ayrılması ile onun verdiği sözlerin geçersiz olması bir kenara bırakılırsa- Mısır Kralı Fuad'a verilen Hac meselesinde öne çıkmadan Haremeyn'in yeni koruyucusu olma konusuna kadar bütün vaatler birden buharlaşmıştır. Bu durum İngilizlerin karşı çıkmasına rağmen çok uzun süre Mısır'ın Suûd Devletini tanımamasına giden yolun yapıtaşını oluşturmuştur. Yine aynı durum bu süreçte Mısır'ın, Kahire'de bir İslam Konferansı tertip ederek

⁶⁶ İsmail Hakkı Göksoy, "Atatürk ve Türk İnkılabının Endonezya'daki Etkileri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XVIII, S. 52, Mart 2002, s. 5-8.

⁶⁷Bostancı, 2020, s. 76-79; Erdoğan, 2006, s. 97-112; Teitelbaum, 2020, s. 6-9; Teitelbaum, 2000, s. 417-424; Kral Abdullah, 2017, s. 193.

⁶⁸ Mısır tarihinin en önemli simalarından birisi olması bakımından onun hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Mustafa L. Bilge, "Fuâd", *DİA*, C. 13, 1996, s. 201-202.

⁶⁹ Tarihsel süreçte özellikle Mısır ve Suriye gibi noktalardan Mekke'ye yapılan hac yolculuklarında hacıların kervanlar vasıtasıyla taşıdıkları törensel nesneye verilen addır. Bu nesnenin Mekke'ye gönderilmesi gönderenin dinî ve siyasi bir güç elde etmesine olanak sağlamıştır. Bu konuda bkz: Arthur E. Robinson, "The Mahmal of the Moslem Pilgrimage", *Journal of the Royal Asiatic Society*, Vol. 63, Issue. 1, January 1931, s. 117-127.

Türkiye'nin reddettiği ve Suûdîler ile Hâşimîlerin birbiri ile kıyasıya mücadele ettiği hilafet müessesesini sahiplenme isteğine kapı aralamıştır⁷⁰.

Suûdîlerin Hicaz Seferi, Mısır'dakine benzer bir şekilde Türkiye, İran ve hatta İslam dünyasının sair noktalarında da büyük bir ses getirmiştir. Şöyle ki Vehhâbilîğin İslam dünyasının en kutsal alanlarını bünyesinde barındıran Hicaz ve çevresine doğru açılması, kendisine taraftar kazandırabilecek seviyeye ulaşması ve buna paralel bir şekilde Suûdîlerin artık İslam'ın hamisi sıfatı ile hareket eder duruma gelmeleri birçok rahatsızlığa neden olmuştur. Nitekim bu durumu doğrular bir şekilde Suûdîlerin Hicaz'da hakimiyet sağladıktan sonra İslam dünyasının sorunları çözmek adı altında temelde hilafet müessesesinin kendilerine geçtiğini duyurmak amacıyla Mekke'de bütün İslam ülkelerinin bir araya geleceği bir konferans tertip etmek istemeleri var olan durumu ayyuka çıkarmıştır. Hiç kuşku yok ki bu durum da özellikle Türkiye ve İran tarafından yakından izlenerek Vehhâbî yayılcılığının önünü alma doğrultusunda adı geçen devletlerin ayrı ayrı veya birlikte bir tavır geliştirmelerini beraberinde getirmiştir. Nitekim Vehhâbî yayılcılığının Türkiye'de nasıl yankılandığına emsal teşkil etmesi bakımından Hariciye Vekaleti İstanbul Murahhaslığı tarafından kaleme alınan 22 Eylül 1341 (22 Eylül 1925) tarihli acil ve mahrem yazıda -din görevlisi kimliği ile ön plana çıkan- Antalya Mebusu Hacı Rasih Efendi'yi⁷¹ İstanbul'da ziyaret eden Hintli Doktor Ensari Bey ve arkadaşlarının her ne kadar hilafet meselesi ile alakadar olmadıklarını ifade etseler de esas itibarıyla Mekke'de yapılması planlanan kongrenin haricinde Mısır'da toplanması düşünülen -bir diğer- İslam Konferansı'nı akamete uğratmak amacıyla çalışmalar yürüttükleri ve bunun için hariciye vekili veya başvekil bir görüşme gerçekleştirmeyi arzuladıkları üzerinde durulmuştur⁷².

Hintli Doktor Ensari Bey ve arkadaşlarının Mısır'da bir İslam Konferansı tertip edileceğini İstanbul'da bazı isimlere beyan ettikleri süreçte esas konferansın Mekke'de düzenleneceği haberi Türkiye'de dolaşıma sokulmaya başlanmıştır. Dolaşıma sokulan haberde Suûdîlerin önderi İbn Suûd'un Hicaz

⁷⁰ Davut Dursun, "İslâm Konferansı Teşkilâtı", *DİA*, C. 23, 2001, s. 49-50; Teitelbaum, 2020, s. 7-9; Teitelbaum, 2018, s. 10-14.

⁷¹ Millî Mücadele döneminde ve sonrasında Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının dinî meşruiyetlerinin sağlanmasında bilhassa verdiği fetvalar ile önemli bir rol oynamıştır. Nedim Sarıgözel, "Birinci Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisinde Antalya Milletvekilleri (Biyografi ve Faaliyetleri)", *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, S. 12, C. 7, Haziran 2017, s. 223-225; *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*, Devre: 1 C. 1, İçtima Senesi: 1, 13.5.1336, s. 290.

⁷² Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezareti, İstanbul Murahhaslığı, 249/85, 22 Eylül 1341 (22 Eylül 1925). Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (BOA. HR. İM.) olarak kısaltılmıştır.

Seferi'nin meşruiyetini sağlamak amacıyla bütün İslam ülkelerini Mekke'de toplamaya çalıştığı ve Hicaz'ın geleceğini bütün katılımcıların görüşleri neticesinde şekillendirmek istediği yer almıştır. Bu doğrultuda Hariciye Vekaletinin Kahire'de yayımlanan Arapça gazetelerde intişar eden havadislerle dayandırarak hazırladığı telgrafa binaen Dahiliye Vekaleti tarafından Başvekalet Celilesine sunulan 22 Kanun-i Evvel 1341 (22 Aralık 1925) tarihli yazıda Hicaz'ın kaderinin tayini amacıyla Mekke'de akdedilecek İslam Konferansı'na murahhas göndermeleri için Mısır, Türkiye, Afganistan, Irak ve İran'a davet mektupları gönderildiği üzerinde durulmuştur. Ancak Dahiliye Nezaretinin Hariciye Nezaretinin hazırladığı evraka dayandırarak verdiği bilgiler bununla sınırlı kalmamıştır. Filhakika İbn Suûd, Mekke'deki konferansa İslam ülkelerinin katılımlarını sağlayabilmek, onları çekebilmek amacıyla bu süreçte onlara birtakım güvenceler vermekten dahi geri durmamıştır. Netice itibariyle Dahiliye Nezaretine göre İbn Suûd, Hicaz konusunda konferansa katılacak İslam ülkelerine şu garantileri vermiştir⁷³:

1- Suûdiler, Hicaz'ın Hicazlılar'a ait olduğunu kabul ettikleri gibi bu memleketin hukukunun bütün İslam ülkelerinin teminatı altına girmesine rıza göstereceklerdir.

2- Hicaz'ın belirli bir süreliğine idaresini İslam ülkelerinin belirleyeceği bir hakem heyeti üstlenecektir.

3- Yeni dönemde hilafetin tartışmalara sebebiyet vermemesi için bu konuda İslam ülkelerinin ve buna bağlı olarak birtakım şahısların hak iddia etmemelerine özen gösterilecektir.

4- Hicaz Hükümeti dahilde müstakil olup harice karşı harp ilan edemeyecek ve dahilde arzu ettiği nizamnameleri hayata geçirebilecektir.

5- Hicaz Hükümeti hiçbir devlet ile ne siyasî ne de iktisadi bir andlaşma imzalayamayacaktır.

6- Hicaz Hükümeti Gayrimüslim olan devletler ile herhangi bir andlaşma imzalayamayacaktır.

7- Hicaz hududunun belirlenmesi için çalışmalar yürütülecek ve Hint Hilafet ve Ulema Cemiyetinden üç üyenin Mekke'de görevlendirilmesi sağlanacaktır.

⁷³ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, Başbakanlık Muamelat Genel Müdürlüğü, Fon Kodu: 30-10-0-0, Kutu No: 260 Gömlek No: 748 Sıra No: 3, 22 Kanun-i Evvel 1341 (22 Aralık 1925), Dahiliye Vekaletinden Başvekalet'e Yazı. Bundan sonraki Kullanımlarda bu arşiv tasnifi (BCA.) olarak kısaltılmıştır.

Öte yandan İbn Suûd bu süreçte Mekke'de düzenlemek istediği konferansa yalnızca İslam ülkelerinin temsilcilerini davet etmemiştir. İslam ülkelerinin haricinde Gayrimüslim ülkelerin Müslüman toplumlarını temsilen bazı isimler de aynı süreçte Türkiye ve İran'ın katılım göstermediği⁷⁴ Mısır'da yapılan bir diğer İslam Kongresi'nin (13-19 Mayıs 1926) gölgesi altında⁷⁵ İbn Suûd'un daveti üzerine kısa süre içerisinde harekete geçerek Mekke'ye doğru yola çıkmışlardır. Nitekim bu isimlerden bazılarının yolu bir şekilde Türkiye'ye düşmüş olacak ki onlarla alakalı haberler gündemi meşgul eder hale gelmiştir. Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyetine mensup Komiser Rüştü imzasıyla İstanbul Hariciye Murahhası Nusret Bey Efendi'ye gönderilen 31 Mayıs 1926 tarihli bir yazıda Hicaz Konferansı'na iştirak etmek üzere Rusya Müslümanları namına hareket eden ve an itibarıyla İstanbul'da bulunan Musa Carullah Efendi'nin⁷⁶ vize alamadığını bildirmesi üzerine kendisine hangi hükümetten vize alamadığının sorulması gerektiği belirtilmiştir. Bunun üzerine Hariciye Vekaletine sunulan 1 Haziran 1926 tarihli yazıda mevzubahis memleket tebaası hakkındaki talimat gereğince vizeden imtina eden Mısır konsolosu nezdinde teşebbüs icra edildiği, vize kolaylığı için kendisinden söz alındığı ve son olarak konsolusun Musa Carullah Efendi'nin bir aylık seyahatine izin verilmesi adına hükümetine müracaat ettiği üzerinde durulmuştur⁷⁷. Ancak ne var ki Musa Carullah, Türkiye'nin arabulucu rolüne karşın Kahire yönetiminin bir türlü kendisine vize vermemesinden ötürü Rusya Müslümanlarını temsilen kongreye katılım sağlayamamıştır⁷⁸.

Mekke'de yapılması düşünülen konferansa İslam ülkelerinin yanı sıra Müslüman olmayan ülkelerin Müslüman toplumlarını temsilen bazı isimler davet edilmekle birlikte birtakım tereddütler halen giderilememiştir. Bu durumu biraz açmak gerekir ise İbn Suûd'un, Hâşimîlerin Hicaz'daki

⁷⁴ Toynbee, 1998, s. 111-112.

⁷⁵ Konferansa katılım gösteren ülkeler Davut Dursun tarafından Mısır, Libya, Tunus, Fas, Güney Afrika, Hindistan, Hollanda Hindistan'ı, Irak, Polonya, Hicaz, Yemen, Malay Devleti ve Endonezya şeklinde belirtilmiştir. Dursun, 2001, s. 49-50.

⁷⁶ Gençliğinin önemli bir kısmını Mekke, Buhara, İstanbul, Moskova, Kahire, Semerkand ve Medine gibi şehirlerde geçiren Musa Carullah Bigiyev kongreye Rusya'daki Müslümanların temsilcisi sıfatı ile katılmıştır. Onun hayat hikayesi hakkında bkz: İsmail Türkoğlu, "Musa Carullah Bigi'nin Siyasi Faaliyetleri", *Ölümünün 50. Yıldönümünde Musa Carullah Bigiyev (1875-1949) I. Uluslararası Musa Carullah Bigiyev Sempozyumu 6-7 Kasım 1999*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, s. 193-204.

⁷⁷BOA. HR. İM., 253/96, 1 Haziran 1926, Hariciye Vekaleti İstanbul Murahhaslığından Hariciye Vekaletine gönderilen yazı.

⁷⁸ Bu konunun nedenlerini analiz eden ve Musa Carullah'ın Ankara Hükümeti ile münasebetinden daha sonra gerçekleştirilen İslam kongrelerine katılımına kadar bir dizi konuyu bünyesinde barındıran önemli bir çalışma için bkz: Ferhat Koca, "Musa Carullah Bigiyev ve İslam Kongreleri (1926-1931)", *Hitit İlahiyat Dergisi*, 21/1, Haziran 2022, s. 33-80.

hakimiyetine son verdikten sonra İslam kamuoyunu rahatlatmak amacıyla gerçekleştirildiği bu konferansa İslam ülkelerinin katılıp katılmayacağı katılsalar bile ne tür bir reaksiyon gösterecekleri meselesi belirsizliğini korumayı sürdürmüştür. Nitekim 1926 yılının başından itibaren özellikle İran ve Türkiye arasında Mekke Konferansı'nın mevcudiyeti hakkında birtakım yazışmalar yapılmış ve taraflar birbirlerini Suûdîlere karşı takınılacak tutum konusunda test etmeye başlamışlardır. Bu konu özelinde Hariciye Vekaleti için kaleme alınan 10 Ocak 1926 tarihli bir yazıda ilk olarak İbn Suûd'un beynelmil bir İslam Konferansı tertip ederek bu konferansta Hicaz'ın durumunu görüşmeyi arzuladığı yinelenmiştir. Arkasından, yazının ikinci kısmında konferansa İran'ın davet edildiği, Türkiye'nin davet olunup olunmadığı ve eğer böyle bir şey varsa Ankara'nın kaç kişi ile Mekke'ye bir çıkarma yapacağı İran Sefareti tarafından sorulmuştur. İran Sefaretinin bu talebi de İran'ın Şii yapısına karşın İbn Suûd'un davetine çok soğuk bakmadığı lakin Ankara'nın atacağı adıma göre kendisine bir rota çizmek istediğini ortaya koymuştur⁷⁹.

İran'ın, İbn Suûd'un Mekke'de düzenleyeceği konferansa katılım noktasında Türkiye'nin nabzını yoklaması karşısında Ankara Hükümeti de boş durmamış ve başka ülkelerin konuya dair nihai fikirlerini buna bağlı olarak tutumlarını öğrenmeye çalışmıştır. Özellikle bu süreçte Türkiye'nin, Rusya Müslümanlarının önemli geçiş güzergahlarından birisi şeklinde addedilmesi ve Hicaz'a harekette buranın ciddi manada tercih edilmesi Ankara Hükümeti'nin Rusya Müslümanlarının Mekke'deki konferansı nasıl algıladıklarını öğrenmelerine olanak sağlamıştır. Örneğin İstanbul'da Hariciye Murahhası Nusret Bey'e hitaben kaleme alınan 6 Mayıs 1926 tarihli yazıda İbn Suûd'un açacağı Mekke Konferansı'na Rusya Müslümanları namına iştirak etmesi için Müftü Rızaeddin Efendi riyasetinde bir heyet oluşturulduğu, heyetin birkaç gün İstanbul'da kalacağı ve bu süreçte Türkiye'nin konferans için meydana getirdiği grupla temas kurmasının önemli neticeler doğuracağı üzerinde durulmuştur. Yine konu hakkında İstanbul'da Vilayet Aliyyesine çekilen 16 Mayıs 1926 tarihli bir diğer yazıda ise yukarıdaki bilgileri doğrulayıcı ek bilgiler yer almıştır. Buna göre konferansa katılım maksadıyla bir İtalyan vapuruyla İstanbul'a ayak basan on kişiden mürekkep heyetin siyasî yönelimini anlamlandırma adına aksiyon almanın önemli olduğu vurgulanmıştır. Bu durum da şunu göstermiştir ki Mekke Konferansı hakkında yalnızca İran değil aynı zamanda Türkiye'nin dahi içerisinde bulunduğu birçok İslam ülkesi ile Müslüman olmayan ülkelerin

⁷⁹ BOA. HR. İM., 171/63, 10 Ocak 1926, Hariciye Vekaleti İstanbul Murahhaslığından Hariciye Vekaletine gönderilen yazı.

Müslüman toplumları arasında bir dizi ilişkiler yumağı kurulmuş ve Suûdîlere karşı takınılacak tutum konusunda konsensus oluşturulmak istenmiştir⁸⁰.

İslam ülkelerinin, İbn Suûd'un Mekke'de düzenleyeceği konferansı anlamlandırma ve ona bir cevap verme arzusuna bu süreçte bazı Batılı devletler müdahil olmak istemiştir. Bu konu çerçevesinde Batılı devletler özellikle Türkiye'yi yakından takip etmişler ve onun takınacağı tutumu etkileme veya öğrenme adına birtakım müracaatlarda bulunmaktan geri durmamışlardır. Özellikle Fransa, Türkiye'nin Hicaz demiryolu ve Hac meselesi hakkında ne tür bir fikre sahip olduğunu öğrenebilmek amacıyla mandası altında bulunan bazı noktalarda birtakım kongreler tertip ederek Ankara'nın Birinci Dünya Savaşı sonrasında Arap Ortadoğu'sunda meydana gelen gelişmelere bakış açısını belirlemeyi arzulamıştır. Örneğin Hariciye Vekaleti tarafından Hariciye Vekaleti İstanbul Murahhaslığına gönderilen 13 Mayıs 1926 tarihli yazıda Fransa Sefaretinin Türkiye'nin hac yolculuğu ve Hicaz demiryolunun geleceği hakkında Şam ve Beyrut'ta yapılması düşünülen konferanslara ne düzeyde katılım sağlayacağını 18 Mart 1926 tarihli tahrir ile sorduğu belirtilmiştir⁸¹.

Diğer yandan ciddi tartışmaların devam ettiği süreçte 1926 yılının haziran ayında kendi iç kamuoylarında konuyu ciddi bir şekilde ele alan Türkiye ve İran'ın dahi temsilci gönderdiği 69 kişiden oluşan⁸² İslam Konferansı Mekke'de toplanabilmiş ve hatta burada daha sonraki yıllarda etkinliği üst seviyede olacak *Mü'temerü'l-âlemi'l-İslâmî* adı altında bir yapı kurulmuştur⁸³. Hindistan Hilafet Hareketine mensup Şevket Ali ve Muhammed Ali kardeşler ile Filistin Başmüftüsü Emin el-Hüseyni, Suriye'den Muhammed Reşid Rıza, Endonezya'dan Şeyh Ömer ve Türkiye'den Servet Bey gibi isimlerin öne çıktığı Mekke Konferansı'nın⁸⁴ akisleri her devlet bünyesinde farklı şekilde yankılanırken bu süreçte en ciddi çıkışa İran imza atmıştır. Rıza Şah önderliğindeki İran, Vehhâbilerin Hicaz'ı ele geçirdikten sonra İslam dünyasının tepkisini dindirmek ve kendisini hilafetin yeni adresi şeklinde tanıtmak amacıyla Mekke'de bir konferans tertip ettiğini bildiği için bunun etkilerini en aza indirebilmek maksadıyla farklı enstrümanları devreye sokmaya başlamıştır. Bu çerçevede Vehhâbiliğin daha fazla ön plana çıkıp diğer İslam ülkelerinde taraftar kazanma ihtimali ve buna

⁸⁰ BOA. HR. İM., 185/63, 16 Mayıs 1926, Hariciye Vekaleti İstanbul Murahhaslığından İstanbul Vilayet Aliyyesine gönderilen yazı.

⁸¹ BOA. HR. İM., 186/51, 13 Mayıs 1926, Hariciye Vekaletinden İstanbul Murahhaslığına gönderilen yazı.

⁸² Erdoğan, 2006, s. 118.

⁸³ Dursun, 2001, s. 49-50.

⁸⁴ M. Naeem Qureshi, "Dünya İslâm Kongresi", *DİA*, C. 10, 1994, s. 25.

bağlı olarak bu ülkelerin rejimlerini tehdit etme durumunu engellemek için Tahran'da bir İslam konferansının tertibi üzerinde durulmuştur. Şüphesiz İran böyle bir işe girerken de diğer İslam ülkelerinden destek beklemiş ve Suûdîlere alternatif bir kongrenin Tahran'da yapılması için kısa süre içerisinde işe koyulmuştur. Örneğin İran sefirinin kendi Hariciye Nezaretinden gelen telgrafa binaen söylediği sözlere atfen Hariciye Vekaleti İstanbul Murahhaslığı tarafından Hariciye Vekaletine yazılan acil kodlu 21 Ekim 1926 tarihli yazıda Vehhâbîlerin Mekke'de yaptıklarının bütün Müslümanların nefretini celp ettiği belirtildikten sonra mukaddes yerlerin tamiri ve muhafazası maksadıyla Tahran'da yapılması düşünülen konferansa dair Türkiye Cumhuriyeti Devletinin gayri resmi fikrinin ne olduğunun bir an evvel bildirilmesi talep edilmiştir. Ancak bu yazıya -istenilen sürede- cevap verilmemiş olacak ki İran Sefareti, Hariciye Vekaleti İstanbul Murahhası Nusret Bey'e 27 Ekim 1926 tarihinde bir kez daha müracaat ederek konunun önemini hatırlatmış ve Ankara'nın cevabının bir an evvel Tahran'a ulaştırılabilmesi için kendisine bilgi akışı sağlanması gerektiğini vurgulamıştır⁸⁵.

Haziran 1926 tarihinde Mekke'de toplanan İslam Kongresi'nin neticeleri hali hazırda hilafet iddiasından vazgeçen Türkiye'nin haricinde başta İran olmak üzere diğer İslam ülkeleri tarafından hoş karşılanmamıştır. Kongre sayesinde Suûdîler, Mekke ve Medine'nin artık kendi kontrolleri altında tutulacağını ve buralarda kendi kaidelerinin geçerli kılınacağını ilan etmekle birlikte Vehhâbîliğin eskisinden farklı olarak meşru bir anlayış olduğunu hatta uzun vadede İslam'ın hâkim yorumu şeklinde kabul edilebileceğini öne sürme imkânı elde etmişlerdir. Netice itibarıyla başta İran'ın, hilafetin eski temsilcisinin devamı şeklinde gördüğü Türkiye'yi yanına çekip Vehhâbîliğe karşı bir blok oluşturma çabası kısa/uzun vadede işe yaramadığı gibi tam tersi Ankara'nın artık bu anlayışı meşru ve Suûdîleri Hicaz ve çevresinin yeni hükümrânı şeklinde görmesi kaçınılmaz olmuştur. Nitekim bu duruma örnek teşkil etmesi bakımından Hariciye Vekaleti İstanbul Murahhaslığı tarafından Hariciye Vekaletine sunulan 23 Ekim 1927 tarihli şifreli yazıda Hicaz Meliki Abdülaziz Hazretleri'nin unvan-ı resmisinde bulunan Âl-i Suûd tabirinin kendisine sunulan namede yazılı olmadığı belirtilerek -Türkiye'nin Hicaz Temsilcisi Abdülgani- Seni Bey'in⁸⁶ Ankara'nın rızası doğrultusunda belirtilen unvanı eklemeyi arzuladığı açıklanmıştır⁸⁷. Hiç kuşku yok ki bu

⁸⁵ BOA. HR. İM., 255/19, 21 Ekim 1926, Hariciye Vekaleti İstanbul Murahhaslığından Hariciye Vekaletine gönderilen yazı. BOA. HR. İM., 255/10, 27 Ekim 1926, İstanbul İran Sefaretinden Hariciye Vekaleti İstanbul Murahhaslığına gönderilen yazı.

⁸⁶ Bostancı, 2020, s. 113.

⁸⁷ BOA. HR. İM., 258/22, 23 Ekim 1927, Hariciye Vekaleti İstanbul Murahhaslığından Hariciye Vekaletine gönderilen yazı.

durum da Türkiye'nin Suûdîler nezdinde izlediği resmî siyasetin tezahürü şeklinde algılanmıştır⁸⁸.

Türkiye'nin kendi meşruiyetini ilan edebilmek amacıyla Arap coğrafyası ile kurduğu “*psikolojik uzaklık*⁸⁹” bir başka tabirle Osmanlı geçmişinden sıyrılma adına bu alandan kendisini soyutlayıp Suûdîler ile farklı ilişkiler geliştirme arzusu uzun vadede Vehhâbiliğin temsilcisi Suûdîler ile Şia'nın temsilcisi İran'ın karşı karşıya gelmesine neden olmuştur. Zira taraflar, Türkiye'nin hilafet müessesesini reddetmesi ve Şerif Hüseyin ile efradının Hicaz'dan çıkarılıp etkinliğinin yalnızca bazı alanlarda sınırlandırılmasının akabinde benimsedikleri İslam anlayışını yalnızca dinî çerçevede değil aynı zamanda siyasî maksatlarla kullanarak egemenliklerini genişletmeyi arzulamışlardır⁹⁰.

Bütün bunların haricinde Şerif Hüseyin ve oğulları ise Türkiye, İran ve Suûdîler üçgeninde Mekke'deki İslam Kongresi sonrasında şekillenmeye başlayan ilişkilerin dışında kalmak mecburiyetinde kalmışlardır. Haziran 1916 tarihinde Osmanlı Devleti'ne karşı bayrak açıp başta Hicaz ve çevresi olmak üzere Arapların meskûn olduğu birçok alanda taraftar kazanan ve nihayetinde 1918 yılından sonra tüm Arapları tek bir çatı altında tutabilme imkanına kavuşan Şerif Hüseyin gelinen süreçte rakibi İbn Suûd'un salvoları neticesinde oğulları ile birlikte Hicaz'da dahi kalamayarak Kıbrıs'a yerleşmek mecburiyetinde kalmıştır. Ancak kendisinin Kıbrıs'a sürgün edildiği, oğulları Abdullah ve Faysal'ın da Irak ve Ürdün gibi noktalara kral atandığı dönemde Arap Yarımadası Vehhâbiliğin tam manasıyla yayılımına uygun hale gelmiş ve yine bu anlayışın İslam coğrafyasının farklı noktalarına ihracı için uygun zemin oluşmuştur⁹¹. Ayrıca Vehhâbîler, 1918 yılından sonra kâh Şerif Hüseyin ile kâh Mısır ve İran'la tartışma yaşadıkları Hac meselesinde inisiyatifi tamamen ele geçirerek uzun vadede sadece dinî değil aynı zamanda iktisadi ve siyasî açıdan büyük bir kazanımın yolunu açmayı başarmışlardır⁹².

Sonuç

Bugünkü Ortadoğu'nun dinsel panoraması Birinci Dünya Savaşı'nın bitimini temsil eden 1918 yılından 1926 yılına kadar geçen süre içerisinde ağırlıklı olarak yukarıda dile getirilen tarafların girişimleri neticesinde şekillenmiş ve bu durum İslam dünyasının parçalı bir hâl olarak

⁸⁸ Bostancı, 2020, s. 110.

⁸⁹ Zekeriya Kurşun, *Yol Ayrımında Türk-Arap İlişkileri*, İrfan Yayınevi, İstanbul 1992, s. 10.

⁹⁰ Bu durumun emareleri günümüze kadar farklı şekillerde uzanmıştır.

⁹¹ Martin Strohmeier, “The Exile of Husayn b. Ali, ex-sharif of Mecca and ex-king of the Hijaz, in Cyprus (1925-1930)”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 55, No. 5, 2019, s. 733-755.

⁹² Teitelbaum, 2018, s. 15-vd.

bütünleşmemesini beraberinde getirmiştir. Hiç kuşku yok ki Birinci Dünya Savaşı sonrasında özellikle Arap Ortadoğu'su merkezli gelişim ve değişim gösteren İslam anlayışı da beraberinde Müslüman toplumların birbirlerine karşı bir çeşit duvar inşa etmelerine yol açmıştır.

Öte taraftan Müslüman toplumların birbirlerine karşı inşa ettikleri duvar, yüzyıllar boyunca Şark toplumu adı altında Batı'ya karşı birleşik bir görüntü çizmeye çalışan yapıların en azından bu motivasyon ile hareket eden unsurların artık ayrı ayrı düşünce sistemleri ile hareket etmelerine olanak sağlamıştır. Osmanlı sonrasında onun hakimiyet kurduğu alanlarda inşa edilen ulus-devlet yapılanmalarının bu 'yeni sakinleri' nihayetinde kendilerini dindaş olarak gördükleri topluluklardan olabildiğince soyutlayarak devletlerinin istikametini çizme yolunu seçmişlerdir.

Bu çalışmanın konusunu teşkil etmesi bakımından; Türkiye, Suûdi Arabistan, Irak, Mısır ve Ürdün gibi devletlerin Müslüman kimliklerine rağmen bugün birçok konuda uyuşmazlık yaşamaları ve dinî hassasiyetler noktasında dahi birleşik bir görüntü çizememeleri onların tarihsel hafızalarını 1918 yılında sıfırlamalarından kaynaklanmıştır. İran'ın da bu devletlerden pek farklı bir görüntü çizmediği ve 1926 yılında Suûdîler ile yaşadığı kırılmayı günümüzde sürdürdüğü hakikatin ta kendisi şeklinde belirlemiştir.

Kaynakça

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Dahiliye Nezareti, Şifre Kalemi (DH. ŞFR.) 633/70.

Hariciye Nezareti, İstanbul Murahhaslığı (HR. İM.) 171/63, 185/63, 186/51, 249/85, 253/96, 255/10, 255/19, 258/22.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Muamelat Genel Müdürlüğü (30-10-0-0), 260-748-3.

T. B. M. M Zabıt Cerideleri

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 1, İçtima Senesi:1, (13.5.1336).

Kaynak Eserler, Araştırma ve İncelemeler

Al, J.-Qassam, K.H. (1999). *Irak ve Kemalizm Hareketi (1919-1923)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.

Atabaki, T. (2012). "Türkiye ve İran'da Hilafet, Ulema ve Cumhuriyetçilik Karşılaştırmalı Bazı Tespitler", *Türkiye ve İran'da Otoriter Modernleşme Atatürk*

ve *Rıza Şah Dönemleri*, der. Touraj Atabaki-Erik J. Zürcher, çev. Özgür Bircan, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, s. 41-59.

- Barr, J. (2016). *Kırmızı Çizgi*, çev. Ekin Can Göksoy, Pegasus Yayınları, İstanbul.
- Beyoğlu, S. (2019). *Medine Müdafası ve Fahreddin Paşa*, Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- Bilge, Mustafa L. (2001). “Kasım”, *DİA*, C. 24, s. 572.
- _____. (1996). “Fuâd”, *DİA*, C. 13, s. 201-202.
- Bostancı, M. (2020). *Türkiye-Suudi Arabistan İlişkileri (1926-1990)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- _____. Yaz 2014). “Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nin Hicaz’da Hâkimiyet Mücadelesi”, *Gazi Akademik Bakış*, C. 7, S. 14, s. 117-136.
- Cemal Paşa. (2016). *Hatıralar*, Yay. Hz., Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- Choksy, Carol E. B. -Choksy, Jamsheed K. (May-June 2015). “The Saudi Connection: Wahhabism and Global Jihad”, *World Affairs*, Vol. 178, No. 1, s. 23-34.
- Cin, B. (2007). *Türkiye-İran Siyasi İlişkileri (1923-1938)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- Cleveland, William L. (2008). *Modern Ortadoğu Tarihi*, çev. Mehmet Harmancı, Agora Kitaplığı, İstanbul.
- Cook, M. (1992). “On the Origins of Wahhâbism”, *Journal of the Royal Asiatic Society*, Vol. 2, No. 2, s. 191-202.
- Crawford, Michael J.-Facey, William Henry D. (April 2017). “‘Abd Allâh Al Sa‘ûd and Muḥammad ‘Alî Pasha: The Theatre of Victory, the Prophet’s Treasures, and The Visiting Whig, Cairo 1818’”, *Journal of Arabian Studies*, 7.1, s. 44-62.
- Cronin, S. (January 2013). “Tribes, Coups and Princes: Building a Modern Army in Saudi Arabia”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 49, No. 1, s. 2-28.
- Çiçek, M. T. (2012/1). “Erken Cumhuriyet Dönemi Ders Kitapları Çerçevesinde Türk Ulus Kimliği İnşası ve ‘Arap İhaneti’”, *Divân*, C. 17, S. 32, s. 169-188.
- _____. (2007). *Şerif Hüseyin İsyanının Türk ve Arap Kimlik İnşa Süreçlerindeki Etkisinin Analizi*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya.
- Dursun, D. (2001). “İslâm Konferansı Teşkilâtı”, *DİA*, C. 23, s. 49-53.
- Ecer, Ahmet V. (2001). *Tarihte Vehhabi Hareketi ve Etkileri*, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara.

- Edens, David G. (January 1974). "The Anatomy of the Saudi Revolution", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 5, No. 1, s. 50-64.
- El-F. Küleyb S. (2022). *Şerîf Hüseyin ve Osmanlılar Arasındaki Yazışmalar (1908-1918)*, çev. Ebu Bekir Dilli, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Erdoğan, T. (2006). *Modern Suudi Arabistan Devleti'nin Doğuşu (1914-1932)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elâzığ.
- Goldberg, J. (September 1985). "The Origins of British-Saudi Relations: The 1915 Anglo-Saudi Treaty Revisited", *The Historical Journal*, Vol. 28, Issue. 3, s. 693-703.
- Göksoy, İsmail H. (Mart 2002). "Atatürk ve Türk İnkılabının Endonezya'daki Etkileri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XVIII, S. 52, s. 1-36.
- Güner, S. (2013). *Osmanlı Arabistanı'nda Kıyam ve Tenkil Vehhâbî-Suûdîler (1744-1819)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- İlhan, A. (1991). "Atebat", *DİA*, C. 4, s. 49-50.
- İnalçık, H. (2009). *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- İttihatçı Emniyet-i Umumiye Müdürü Hüseyin Aziz Akyürek. (2019). *İstihbarat Savaşları (Birinci Dünya Savaşı'nda Suriye ve Lübnan'da Casusluk Faaliyetleri)*, yay. haz., Polat Safi, Kronik Kitap, İstanbul.
- Karpat, Kemal H. (2011). *Osmanlı'dan Günümüze Ortadoğu'da Millet, Milliyet, Milliyetçilik*, çev. Recep Boztemur, Timaş Yayınları, İstanbul.
- _____. (2012). "Klasik Osmanlı Dinî Kültürel Düzeninden Ulus-Devlete", *Osmanlı Hoşgörüsü*, ed. Kemal H. Karpat-Yetkin Yıldırım, Timaş Yayınları, İstanbul, s. 35-55.
- Karadeniz, Y. (2013). *Kaçarlar Döneminde İran (1795-1925)*, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Karsh, E.-Karsh, I. (April 1997). "Myth in the Desert, or Not the Great Arab World", *Middle Eastern Studies*, Vol. 33, No. 2, s. 267-312.
- Katouzian, H. (2012). "Rıza Şah Döneminde Devlet ve Toplum", *Türkiye ve İran'da Otoriter Modernleşme Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri*, Der., Touraj Atabaki-Erik J. Zürcher, çev. Özgür Bircan, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, s. 13-40.
- Kayalı, H. (2003). *Jön Türkler ve Araplar*, çev. Türkan Yöney, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Kılınçkaya, M. Derviş. (2015). *Osmanlı Yönetimindeki Topraklarda Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Suriye*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2015.
- Kızılkaya, Y. (2014). "Arap Dilinde Meselin Darbı", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 42, Erzurum, s. 281-295.

- Kral A. (2017). *Biz Osmanlı'ya Neden İsyân Ettik?*, ter. Halit Özkan, Klasik Yayınları, İstanbul.
- Koca, F. (Haziran 2022). “Musa Carullah Bigiyev ve İslam Kongreleri (1926-1931)”, *Hitit İlahiyat Dergisi*, 21/1, s. 33-80.
- Koloğlu, O. (2017). *Curnalcilikten Teşkilatı Mahsusa'ya*, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul.
- Kurşun, Z. (2022). *Osmanlı Arapları (Hilafet-Siyaset-Milliyet)*, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul.
- _____. (1992). *Yol Ayrımında Türk-Arap İlişkileri*, İrfan Yayınevi, İstanbul.
- _____. (1998). *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti (Vehhâbi Hareketi ve Suud Devleti'nin Ortaya Çıkışı)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- _____. (1997). “Hâşimiler”, *DİA*, C. 16, s. 412-415.
- _____. (2006). “Necid”, *DİA*, C. 32, s. 491-493.
- Kurtaran, U. (Sonbahar 2008). “Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 8, s. 57-71.
- Küçükcan, T. (Ağustos 1997). “Some Reflections on the Wahhâbiya and the Sanûsiya Movements”, *Bulleten*, C. 61, S. 231, s. 321-338.
- Kürkçüoğlu, Ö. (2010). *Türkiye'nin Arap Ortadoğu'suna Karşı Politikası (1945-1970)*, Barış Kitap, Ankara.
- Mansfield, P. (2012). *Ortadoğu Tarihi*, çev. Ümit Hüsrev Yolsal, Say Yayınları, İstanbul.
- Menküç, Hilal L. (2017). *Mısır Basınında Hilafet Tartışmaları 1922-1926*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2017.
- Nakash, Y. (2005). *Irak'ta Pandora'nın Kutusu Şiiler*, çev. Metin Saltoğlu, Elips Kitap, İstanbul.
- Qureshi, M. N. (1994). “Dünya İslâm Kongresi”, *DİA*, C. 10, s. 25-26.
- Önal, R. (Aralık 2018). “Osmanlı Coğrafyasında Sünnî Düşüncenin Resmî İdeoloji Olarak Benimsenmesi Üzerine Sosyo-Jeopo-Teolojik Analizler”, *e-Şarkiyat İlmî Araştırmaları Dergisi*, C. 10, S. 4, s. 1258-1275.
- Özcan, T. (2007). “Osmanlılar: Dinî Teşkilât ve Görevliler”, *DİA*, C. 33, s. 538-541.
- Özcan, A. (2020). *Panislamizm Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)*, İsam Yayınları, Ankara.
- Özocak, Ö. (Haziran 2022). “Büyük Savaş Sırasında İngiliz Ajanı Binbaşı Harry Saint John Bridger Philby'nin Necid Görevlendirilmesi”, *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 12, S. 2, s. 1038-1051.

- Polat, Ü. G. (2019). *Türk-Arap İlişkileri -Eski Eyaletler Yeni Komşulara Dönüşürken (1914-1923)-*, Kronik Kitap, İstanbul.
- _____. (2010). “Türk-Alman Propagandası Karşısında Arap Bürosu’nun Kuruluşu”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 26, S. 76, s. 97-132.
- Provence, M. (2021). *Son Osmanlı Kuşağı ve Modern Ortadoğu’nun Oluşumu*, çev. Okan Doğan, Kronik Kitap, İstanbul.
- Rasheed, M. A. (2008). “Reşidiler”, *DİA*, C. 35, s. 19.
- Rasheed, M. A.-Rasheed, L. Al. (1996). “The Politics of Encapsulation: Saudi Policy towards Tribal and Religious Opposition”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 32, Issue. 1, s. 96-119.
- Robinson, A. E. (January 1931). “The Mahmal of the Moslem Pilgrimage”, *Journal of the Royal Asiatic Society*, Vol. 63, Issue. 1, s. 117-127.
- Salame, G. (1989). “Political Power and the Saudi State”, *Power and Stability in the Middle East*, Edit., B. Berberoğlu, Zed Books, London, s. 70-89.
- Salihi, E. (2017). *Irak: Devletin Çöküşü ve Çatışma Süreci*, Kaknüs Yayınları, İstanbul.
- Sarıgüzel, N. (Haziran 2017). “Birinci Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisinde Antalya Milletvekilleri (Biyografi ve Faaliyetleri)”, *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, S. 12, C. 7, s. 205-236.
- Selâm, S. A. (2009). *Beyrut Şehremininin Anıları (1908-1918)*, Yay. Hz., Hassân Ali Hallâk, Ter., Halit Özkan, Klasik Yayınları, İstanbul.
- Sonyel, S. R. (1987). “Albay T. E. Lawrence, Haşimi Araplarını, Osmanlı İmparatorluğuna Karşı Ayaklanmaları İçin Nasıl Aldattı”, *Belleten*, C. 51, S. 199, s. 231-255.
- Soofizadeh, A. (2020). *Kaçar Hanedanlığı Döneminde Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1795-1925)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Sonat, R. (2021). *İşgal Kısıkcı Altında Bağdat (1914-1918)*, Berikan Yayınları, Ankara.
- _____. (March 2018). “İngiliz Arşiv Belgelerine Göre XX. Yüzyılın Başında Rusya’nın İran’a Yönelik Stratejileri ve Faaliyetleri”, *History Studies*, Vol. 10, Issue. 2, s. 141-159.
- _____. (2020). “Kaçar Hanedanı Döneminde Osmanlı Devletinin İran’da Meydana Gelen Taht Mücadelelerine Yaklaşımı Üzerine Bir Çalışma: Melik Mansur Mirza ve Salarüddeve Hadisesi”, ed. Yunus Emre Tansü, *Abay Kunanbayev Anısına Türkiye ve Türk Dünyası Araştırmaları-III*, İksad Publishing House, Gaziantep, s. 367-396.

- Strohmeier, M. (2019). "The Exile of Husayn b. Ali, ex-sharif of Mecca and ex-king of the Hijaz, in Cyprus (1925-1930)", *Middle Eastern Studies*, Vol. 55, No. 5, (2019), s. 733-755.
- Şimşek, K. (Bahar 2021). "Mehmet Ali Paşa ve Vehhâbiler", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XXI/42, s. 19-46.
- Umar, Ö. O. (2004). *Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye (1908-1938)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.
- Uyar, M. (2022). *Arap-Fars Şiîliği Bağlamında Irak Şiîliği (Tarihî, Sosyo-Politik Analiz)*, İyidüşün Yayınları, İstanbul.
- Teitelbaum, J. (2000). "Taking Back" the Caliphate: Sharif Husayn Ibn 'Alî, Mustafa Kemal and the Ottoman Caliphate", *Die Welt des Islams*, Vol. 40, Issue. 3, s. 412-424.
- _____. (December 2018). "Saudi Arabia, Egypt, and the longue duree Struggle for Islam's Holiest Places", *The Historical Journal*, Vol. 61, Issue. 4, s. 1017-1039.
- _____. (2020). "Hashemites, Egyptians and Saudis: the tripartite struggle for the pilgrimage in the shadow of Ottoman defeat", *Middle Eastern Studies*, Vol. 56, Issue. 1, s. 36-47.
- Tekeboğan, S. (2016). *İbn Reşid Ailesi ve Şammar Emirliği (1839-1918)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Toynbee, A. J. (1998). *1920'lerde Türkiye Hilâfet'in İlgası*, çev. Hasan Aktaş, Yöneliş Yayınları, İstanbul.
- Troeller, G. (2013). *The Birth of Saudi Arabia: Britain and the Rise of the House of Sa'ud*, Roudledge, New York 2013.
- _____. (September 1971). "2. Ibn Sa'ud and Sharif Husain: A Comparison in Importance in the Early Years of the First World War", *The Historical Journal*, Vol. 14, Issue. 3, s. 627-633.
- Türkoğlu, İ. (2002). "Musa Carullah Bigi'nin Siyasi Faaliyetleri", *Ölümünün 50. Yıldönümünde Musa Carullah Bigiyev (1875-1949) I. Uluslararası Musa Carullah Bigiyev Sempozyumu 6-7 Kasım 1999*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, s. 193-204.
- Warner, G. (2010). "Only A Sideshow? The RFC And RAF in Mesopotamia 1914-1918", *Royal Air Force Historical Society*, 48, s. 9-19.
- Wissmann, Herman v. (1961). "Abdallah H. Stj. B. Philby (1885-1960), Sein Leben Und Wirken", *Die Welt des Islams*, Vol. 7, Issue. 1-4, s. 100-141.
- Zeine, Z. N. (2020). *Türk-Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu*, çev. Emrah Akbaş, Ark Yayınları, İstanbul.

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)

1

دولت عثمانیه
خاندان سلطنتی

مبعض و تاریخ	مسود
	ac b

مبارک طالت مله
ابن سعود بن عبد الملک بن محمد بن عبد الوہاب
قرنہ وہ وہ عی زک و عقی قلبت ایتد ایستدلی
و استوفدہ بہ ابرام طلمتہ دخی و عوت ایلدی
جند قورکون دخی و عدتہ الیخیا المصلی دارلذلی
نصیه وہ استدان اید بیانجہ طلمت دخی و عوت
اغذک ایستدلی اناسی ابرام عقی طلمتہ
اناسی اید ملک در افغ

OSMANLI ARŞİVİ		
HR.İM		
171	63	

2 vct (3 shf bos)

دوسمسی:

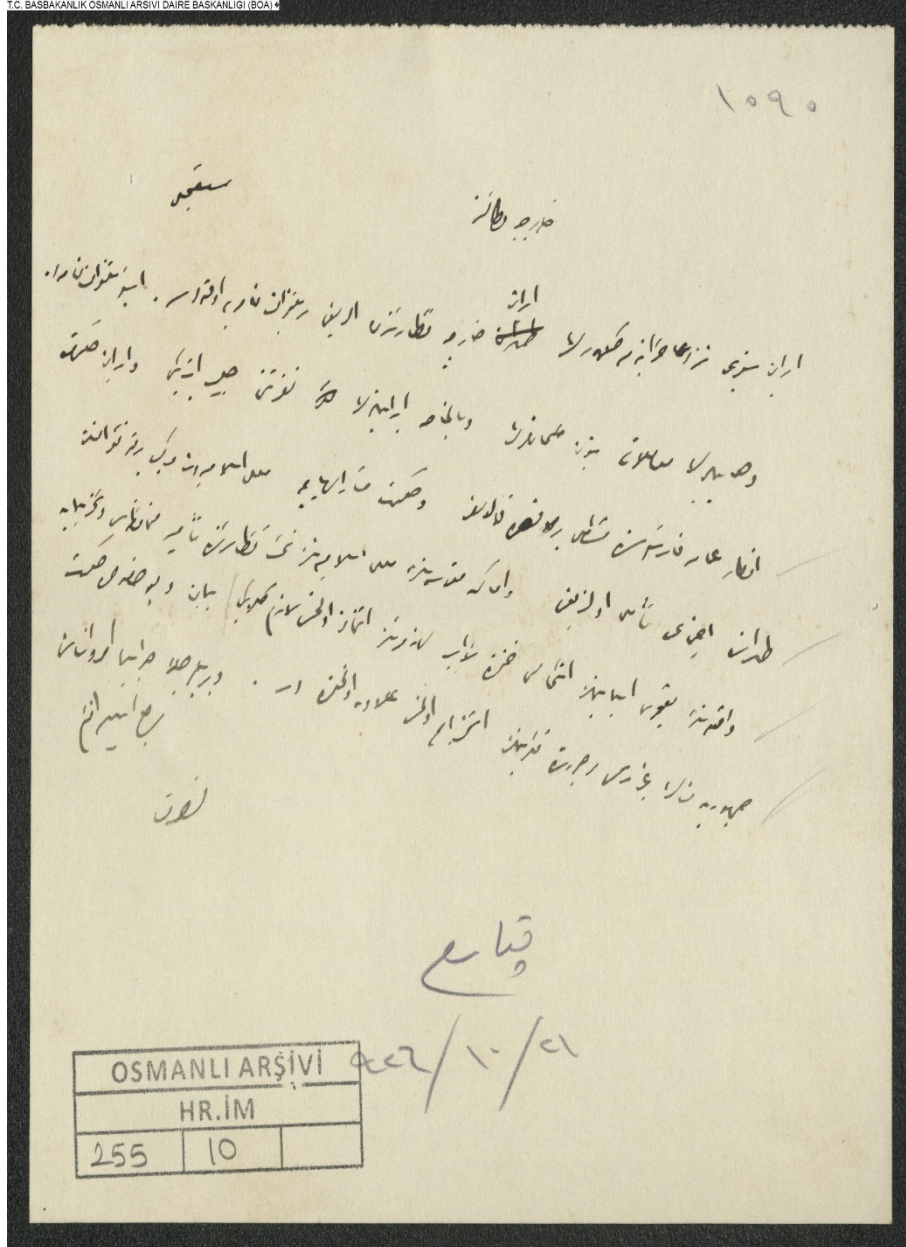
ارباب و ذیالات	
خلاصه	✓
عمومی نومرو	۱۱۹۶
خصوصی نومرو	۲
تاریخ	۱۲۰۳

تصیر

لک
ایران ندر لک
ایران مرکز
عطف

HR.İM.00171.00063.001

Hicaz'ın Durumunu Görüşmek Maksudıyla İbn Suûd'un düzenlediği Beynelmîlel İslam Konferansı'na İran'ın Davet Edildiğini Belirten İran Sefaretinin Türkiye'nin Davet Olup Olunmadığını Sual Etmesi (HR. İM., 171/63).

HR.İM.00255.00010.001

İran Sefirinin Vehhâbilerin Mekke'de Tertip Ettiği Konferansa Karşı Tahran'da Bir Başka İslam Konferansı Yapmayı Planladığı ve Bu Konuda Türkiye'nin Gayri Resmî Fikrini Sorduğuna Dair (HR. İM., 255/10).

